



# Острожець

Життя  
та загибель  
єврейської  
громади

Міжнародний проєкт «Мережа пам'яті»  
Фонд «Меморіал убитим євреям Європи»  
Український центр вивчення історії Голокосту

**ОСТРОЖЕЦЬ**  
**Життя та загибель**  
**єврейської громади**

Київ  
2023

УДК 94(=411.16)(477.81)

**Острожець:** життя та загибель єврейської громади / Петро Долганов. — Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. — 90 с.

У цьому виданні досліджено історію єврейської громади та Голокосту в селі Острожець, що нині належить до Дубенського району Рівненської області. Висвітлено історію життя єврейських мешканців від ранньомодерного періоду, вбивство євреїв регіону під час німецької окупації та вшанування пам'яті жертв Голокосту після війни.

Видання розраховано на істориків, краєзнавців, учителів, учнів та усіх, хто цікавиться історією України, рідного краю, Другої світової війни й етнічних меншин України.



Auswärtiges Amt

*Здійснено в рамках проекту «Мережа пам'яті» за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини. Ця публікація не є відображенням офіційної позиції спонсорів проекту.*

Автор  
Петро Долганов

Науковий консультант  
Андрій Усач

Наукова редакторка  
д-р Світлана Бурмістр

- © Петро Долганов, 2023
- © Міжнародний проект «Мережа пам'яті», 2023
- © Фонд «Меморіал убитим євреям Європи», 2023
- © Український центр вивчення історії Голокосту, 2023

# ЗМІСТ

Передне слово .....	5
Острожець у ранньомодерну епоху.....	10
Під владою Речі Посполитої .....	10
У складі Російської імперії.....	11
Острожець у міжвоєнний період.....	13
Топографічні особливості.....	13
Єврейська громада Острожця.....	15
Українське та польське населення Острожця .....	17
Друга світова війна і Голокост .....	20
Прихід «перших советів».....	20
Початок німецько-радянської війни й перші прояви насильства проти євреїв .....	24
Під цивільною окупаційною адміністрацією .....	31
Виживання та загибель в острожецькому гетто.....	35
Переховування поза межами гетто й «полювання на євреїв» .....	43

Повоєнне життя .....	53
Повернення до Острожця, покарання злочинців і рішення про еміграцію .....	53
Меморіалізація.....	59
Люстрації/ Illustrations .....	61
Summary .....	80

## ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Місія україно-німецького проекту «Мережа пам'яті», що розпочався 2020 року, — вшанування та захист місць пам'яті через розвиток мережі місцевих ініціатив, які здатні самостійно та системно повертати історію Голокосту і геноциду ромів у локальну культуру пам'яті. Працюючи в рамках зобов'язання Федеративної Республіки Німеччина гідно вшановувати пам'ять усіх жертв націонал-соціалізму і в рамках підтримки від Міністерства закордонних справ Німеччини, ми розробляємо та втілюємо нові інструменти дослідження та захисту місць масових поховань, допомагаємо зберігати й робити видимою місцеву культурну спадщину євреїв і ромів, зокрема через дослідницьку та просвітницьку діяльність.

Близько 1,5 мільйона євреїв було вбито на території України під час німецької окупації. Понад мільйон із них розстріляли підрозділи вермахту, СС і поліції за участю місцевих спільників у віддалених ярах, лісах, посеред полів, у колишніх танкових окопах, піщаних кар'єрах або в спеціально викопаних для цього ямах. Цілі єврейські громади було знищено, часто за декілька днів. Близько 2 тисяч масових поховань убитих євреїв є відображенням наслідків Голокосту в Україні. Масові вбивства євреїв супроводжувалися знищенням культурної спадщини, спробою стерти сліди й пам'ять про колись велелюдні громади й навіть найменші поселення.

За часів німецької окупації України було вбито більшість українських ромів — понад 12 тисяч дітей, жінок і чоловіків. Окрім того, в румунській окупаційній зоні «Трансністрія» між річками Дністер і Південний Буг загинули понад 11 тисяч із приблизно 25 тисяч ромів, депортованих із теренів Румунії та анексованих нею територій. Жертвами нацистської політики винищення стали також пацієнти психіатричних

закладів, військовополонені та справжні й гадані противники окупаційного режиму.

Сьогодні майже в кожному населеному пункті України є один або більше меморіалів жертвам Другої світової війни. Інколи ці споруди розташовані саме на місцях насильства та масових поховань, інколи — на символічних місцях. Деякі з меморіалів було побудовано в перші десятиліття після закінчення війни, деякі — після 1990-х років, у незалежній Україні. Безумовно, також є місця насильства, які не позначено, відомі лише кільком людям або забуті. З кожним таким місцем пов'язані дуже конкретні людські долі та історії, які треба зберегти, якщо це ще можливо.

Проект «Мережа пам'яті» повертає ці історії й документує багатогранне й мультикультурне минуле України. У фокусі нашої роботи не тільки події Другої світової війни й Голокосту, а й спільне життя різних громад до війни, політика пам'яті й форми меморіалізації після війни. Серед багатьох важливих моментів для нашої історичної й освітньої діяльності — чітка ідентифікація окремих груп жертв націонал-соціалістів та їхніх спільників, повернення імен загиблих і тих, хто залишився живим, їхніх особистих історій, відображення досвіду очевидців подій, передавання історій зради й порятунку, встановлення осіб злочинців і обставин злочину. Для цього проект шукає та опрацьовує першоджерела, спогади та інші документи з українських і закордонних архівів. Спільна україно-німецька робоча група істориків залучає весь доступний масив джерел різними мовами, щоб провести поглиблені дослідження щодо деяких громад — учасниць проекту.

Дослідження місць розташування масових поховань, документація місць культурної спадщини й взаємодія з меморіальним простором — це також важливі аспекти проекту. Місця пам'яті мають для суспільства велике значення як місця злочинів і масового насильства, як місця поховання жертв німецьких окупантів та їхніх спільників, як місця постійної трансформації пам'яті та як місця забуття. Проект підтримує та реалізує дії, спрямовані на розвиток і облашту-

вання гідних місць скорботи, пам'яті та інформації про знищені єврейські й ромські громади.

Історія і пам'ять мають повернутися до громад, а не залишатися у вузьких колах істориків. Це видання є внеском у популяризацію місцевої історії, удоступнення її для місцевої громади й широкого кола зацікавлених осіб. Маємо надію, що згодом ці напрацювання перетворяться на матеріали краєзнавчих музеїв, інформаційні таблиці, опубліковані першоджерела та сприятимуть появі нових праць.

Ця публікація є частиною серії досліджень проекту «Мережа пам'яті», здійснених і виданих у 2022–2023 роках, під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Ці дослідження висвітлюють як місцеві особливості, так і спільні риси Голокосту в різних українських громадах — учасницях проекту. В ситуації війни такі розвідки є надзвичайно важливими, адже російська агресія спрямована не лише проти громадян України, а й проти української історії, культури та пам'яті; вона загрожує важливій комеморативній і дослідницькій діяльності багатьох українських ініціатив, істориків, громадських організацій, локальних і національних музеїв та архівів.

Тож пропонуємо ознайомитися і всіляко заохочуємо використовувати зібрані матеріали для дослідницької, музейної, просвітницької діяльності та вшанування пам'яті жертв.

### Про автора

Петро Долганов — історик, кандидат історичних наук, дослідник історії міжетнічних відносин на території західноукраїнських земель у міжвоєнній Польщі та соціальної історії Голокосту на території західної Волині. До сфери його наукових інтересів також належать питання студій політики пам'яті й меморіалізації жертв нацизму в Україні. Петро Долганов є редактором рубрики «Подолання минулого» на сайті Міжнародного інтелектуального часопису «Україна Модерна», а також викладає в Рівненському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти.



Автор висловлює вдячність українським історикам Андрієві Усачу й Михайлові Тяглому за поради та надані архівні матеріали. Першу робочу версію тексту з історії Голокосту в Острожці підготували Михайло Тяглий і Рей Брендон. Саме вона стала основою для доопрацювання та глибшого осмислення теми.

Дослідження стало можливим завдяки німецько-українському проекту «Мережа пам'яті», який утілюється Фондацією «Меморіал убитим євреям Європи» (Берлін) у партнерстві з ГО «Український центр вивчення історії Голокосту» (Київ) і ГО «Інша освіта» (Київ) та за фінансування МЗС Німеччини.

Детальніше про проект «Мережа пам'яті»:  
<https://netzwerk-erinnerung.de/uk/>



Із 10 серпня 2016 р. Острожець є адміністративним центром Острожецької територіальної громади Дубенського району Рівненської області. Громада має площу 139,13 км<sup>2</sup> й охоплює 14 сіл. У селі Острожець станом на 2023 р. живуть 2520 людей, в усій громаді – 5948 мешканців.

До подій Другої світової війни Острожець був типовим невеликим штетлом, у якому мешкали євреї, а навколо – українці та поляки. Під час Другої світової війни цей населений пункт перетворили на районний центр у складі гебіту Дубно, розмістили там німецьку жандармерію, а також створили невеликий загін допоміжної поліції із представників переважно етнічних українців. Більшість євреїв містечка було вбито впродовж 1941–1942 рр. Острожецьке гетто німці ліквідували в жовтні 1942 року. Лише кільком десяткам євреїв удалося втекти з гетто під час або напередодні масштабного вбивства. Більшість із них не дожили до повторної радянської окупації краю в 1944 р. Вони загинули від рук німецької жандармерії й допоміжної поліції, часто через зраду окремих місцевих селян. Події Голокосту в Острожці досі не було належно досліджено. Цей текст є ймовірно першою, проте далеко не остаточною спробою цілісно зрозуміти історію життя і смерті єврейської громади Острожця.

## ОСТРОЖЕЦЬ У РАННЬОМОДЕРНУ ЕПОХУ

### Під владою Речі Посполитої

Першу історичну згадку про село Острожець датовано 29 червня 1528 р.: цього дня польський король Сигізмунд І дарував містечку магдебурзьке право<sup>1</sup>. Назва походить від слова «острог», що означало укріплене місце, обнесене огорожею. Згадки про Острожець як місто трапляються в різних документах XVI століття, наприклад в описі Луцького замку 1545 р.; у скарзі єврея з Луцька Юска Аграновича про заподіяння йому ран Сидором Підгаєцьким у корчмі м. Острожця, датованій 26 жовтня 1563 р.<sup>2</sup>; у скарзі від 2 грудня 1566 р. луцького єврея Мошка Батковича, якого пограбували в Острожці селяни князя Федора Головні-Острожецького. Першими власниками містечка були представники роду Семашків. 15 травня 1602 р. луцький староста і ключник Микола Семашко продав Острожець із присілками у Луцькому повіті Волинського воеводства Яну Кашевському (Кошовському).

Населення Острожця у цей період можна умовно поділити на римо-католиків (переважно поляків), греко-католиків (здебільшого українців), православних християн (українців) і юдеїв (євреїв). Такий етноконфесійний поділ зберігатиметься до Другої світової війни. Загалом поліконфесійність і багатоетнічність були помітними рисами традиційного світу на сході Європи.

<sup>1</sup> Шумовський Ю. Містечко Острожець. Волинь. 7 грудня 1941 р. С. 3.

<sup>2</sup> Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року : в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. С. 205.

Упродовж XVI–XVIII ст. містечко переживало різні часи. Наприклад, у XVIII ст., коли Острожець перейшов у власність панів Олізарів, про нього розповідали таке: «Брудне і маленьке, заледве кілька десятків напіврозвалених жидівських хаток»<sup>3</sup>. Це засвідчує неперервність процесів історичного розвитку населених пунктів: вони могли як розвиватися, так і занепадати.

### У складі Російської імперії

Західна Волинь відійшла до Російської імперії після третього поділу Польщі у 1795 р. За новим адміністративним поділом Острожець потрапив до Малинської волості Дубенського повіту Волинської губернії (із центром у Житомирі). Політичною елітою краю залишалася польська аристократія. Більшість населення в довколишніх селах становили етнічні українці, у самому ж Острожці мешкала переважно єврейська громада. Навколо панського маєтку гуртувалися представники польської етнічної групи. Польські селяни подекуди колонізували сільську місцевість поблизу для обробітку землі.

Входження до складу Російської імперії, звісно, позначилося на долі євреїв. Якщо польська аристократія подекуди зазнавала переслідувань від російської влади за свою політичну діяльність<sup>4</sup> (проте загалом зберегла привілейоване становище), то євреї — за віросповідання. Юдаїзм у Російській імперії, що вважала себе православною на рівні

<sup>3</sup> Шумовський Ю. Містечко Острожець. С. 3.

<sup>4</sup> Ідеться про два польські повстання (1830–1831 і 1863–1864 рр.) і постійні намагання польської аристократичної еліти відвоювати незалежність. У XIX ст. це призвело до того, що в Російській імперії почали напрацьовувати політику зі стримування польського сепаратизму й націоналізму. Російська влада всіляко намагалася обмежити привілеї польської аристократії, проте повністю так ніколи й не позбавила їх статусу панівної групи й найбільших землевласників на території Волині.

державної ідеології, був вірою «інородців»<sup>5</sup>, тобто геть чужих для імперії людей. Отримавши у спадок від Речі Посполитої одну з найбільших у світі груп єврейського населення, Російська імперія впровадила смугу осілості<sup>6</sup>. Це було зроблено з метою забезпечити свої «етнічні» території від заселення «інородцями» та вберегти російське купецтво від конкуренції з єврейським.

Острожець, як і вся територія Волині, перебував у серці смуги осілості. У цих краях існувала величезна кількість штетлів, що продовжували жити за традиціями єврейських громад, якими й надалі управляли кагали. Серед місцевих євреїв ширився хасидизм<sup>7</sup>.

Острожецькі євреї, імовірно, розмовляли так званим волинським їдишем, своєрідною версією мамелошн — мови

<sup>5</sup> Такий самий статус в імперії мали й ті, хто сповідував іслам. Щоправда, ця дискримінація мала лише релігійний характер і не стосувалася власне етнічного походження. Охрестившись і прийнявши християнство, євреї де-юре могли отримати ті самі права, що й некріпосні християнські жителі імперії. Це була така собі стратегія релігійної асиміляції, яка згодом (у другій половині XIX ст.) поступово трансформується в політику етнонаціональної асиміляції, що вже не вирізняється інклюзивністю й не вважатиме євреїв потенційними кандидатами на членство в модерній російській нації. Це право переважно залишатимуть лише за народами слов'янського походження (переважно українцями та білорусами, яких прагнутимуть перетворити на росіян). Саме тому з останньої чверті XIX ст., коли в Російській імперії суттєво активізуються різноманітні націоналістичні рухи й сили, тут відбудуться найкривавіші в світі єврейські погроми. Детальніше про це див.: Staliunas Darius. *Enemies for a Day. Antisemitism and Anti-Jewish Violence in Lithuania under the Tsars*. Budapest, New York : Central European University Press, 2015; Bartal Israel. *The Jews of Eastern Europe, 1772–1881*. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 2005. P. 203.

<sup>6</sup> Смуга осілості — визначені владою Російської імперії території так званого Західного краю, що раніше входили до складу Речі Посполитої та Гетьманщини, за межами яких євреям забороняли мешкати. Перший відповідний указ підписала Катерина II в 1791 р. Остаточою смугу осілості скасували в 1917 р.

<sup>7</sup> Хасидизм набув популярності у штетлах Волині в XVIII–XIX ст. Єврейські містечка, у яких селилися хасидські духовні лідери (цадики), перетворювались на місця прощі для вірян із сусідніх регіонів. Згодом могили цадиків ставали для юдеїв священними місцями, що, за їхніми переконаннями, мали містичну силу зцілювати та здійснювати інші чудеса.

ашкеназьких євреїв<sup>8</sup>. У 1870 р. в Острожці мешкали 177 євреїв (18,2 % загальної кількості населення), у 1897 р. — 636 (43,4 %). У 1897 році серед євреїв Острожця було восьмеро купців, декілька дрібних торговців, шість ремісників<sup>9</sup>. Ця статистика демонструє, що євреї становили дуже помітну частину місцевого населення, яке переважно займалося торгівлею та ремісництвом. Під час Першої світової війни Острожець потрапив у епіцентр бойових дій і зазнав значних руйнувань. Це було одне з перших різких уторгнень епохи модерну в розмірене традиційне життя мешканців Острожця й сільських околиць.

## ОСТРОЖЕЦЬ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

### Топографічні особливості

На жаль, нам мало відомо про події в Острожці під час національно-демократичної революції 1917–1920 рр. Зрештою населений пункт (як і вся західна Волинь) згідно з Ризьким мирним договором 1921 р. відійшов до складу Польщі. Від цього часу й до 1 вересня 1939 р. Острожець перебував у складі Волинського воєводства Другої Речі Посполитої. У цей період містечко Острожець було майже суцільно єврейським<sup>10</sup>. Поодинокий виняток — польський

<sup>8</sup> Петровський-Штерн Йоханан. Штетл: золота доба єврейського містечка. Київ : Критика, 2019. С. 5.

<sup>9</sup> Острожец. *Российская еврейская энциклопедия (РЕЭ)*. URL: <http://www.rujen.ru/index.php/ОСТРОЖЕЦ>

<sup>10</sup> Kruglov Alexander, Dean Martin. Ostrozec. *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Vol. II. Part B / general editor Geoffrey P. Megargee, volume editor Martin Dean, contributing editor Mel Hecker. Bloomington and Indianapolis : Indiana University Press ; The United States Holocaust Memorial Museum, 2012. Pp. 1440–1441.

маєток. Також імовірно в Острожці було й кілька українських будинків. У більшості сіл і хуторів навколо мешкали українські селяни. Траплялися німецькі й чеські поселення. Наприклад, сусіднє село Малин — це переважно чеське поселення, хоча там також жили українці та поляки.

За словами місцевої краєзнавиці Ніни Миколайчук, Острожець у міжвоєнний період мав такий вигляд: «Було містечко єврейське і хутори. А там за містечком було колись ще село. А потім люди почали купляти землю, реформа ця столицінська дала можливість людям купляти землю. І от вони купляли кожен землю й селилися на хутори»<sup>11</sup>. Схожі спогади про Острожець має і представниця його єврейської громади Пола Грінштейн<sup>12</sup>.

У міжвоєнний період в Острожці, за спогадами очевидців, єдиним видом транспорту були підводи, запряжені кіньми: «Першу машину, мені здається, я побачив у 1940 році... У нас не було асфальту, люди мусили йти десь по н'ять кілометрів по грязюці перед тим, як вийти на шосе до Луцька... таким чином, машин... машин не було у нашому місті до приходу росіян<sup>13</sup> — вони побудували дорогу, яка з'єднувала нас із Луцьком»<sup>14</sup>. Також щонайменше до встановлення радянської влади мешканці Острожця не мали електрики.

<sup>11</sup> Аудіоінтерв'ю з Ніною Федорівною Миколайчук (Острожець, 7 липня 2011 р.). Архів Українського центру вивчення історії Голокосту (УЦВІГ).

<sup>12</sup> Pola Grinstein, Interview 21494. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 23 October 1996, 4 Parts (Part 1). Транскрипти та переклади українською мовою використаних відеоінтерв'ю Інституту візуальної історії та освіти Фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США здійснено в межах проекту «Мережа пам'яті» за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини.

<sup>13</sup> Єврейські очевидці, які переїхали з України на Захід, були схильні ототожнювати СРСР із Росією. Вони перейняли це стереотипне бачення радянської імперії від панівного в Північній Америці публічного дискурсу. Члени академічного співтовариства й журналісти також часто називали СРСР Росією, не беручи до уваги наявність та вплив у цій державі багатьох інших націй.

<sup>14</sup> Nathan Peters, Interview 3150. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 9 June 1995, 4 Parts (Part 1).

## Єврейська громада Острожця

За даними перепису 1921 р. в Острожецькому штетлі мешкали 632 євреї, а згідно з наступним переписом 1931 р. — 689 євреїв. Станом на 1941 р. до єврейської громади належали 751 особа<sup>15</sup>. У міжвоєнний період в Острожці діяли три синагоги, зокрема дві хасидські, і два хедери — початкові релігійні школи при синагозі<sup>16</sup>. За спогадами єврея Натана Пітерса, який мешкав в Острожці, *«там було багато ортодоксальних людей, у нас було дві різні синагоги, одна з них була дуже-дуже ортодоксальною, Ви знаєте, ти одягався у чорне, ти мав пейси. І там було два різні хедери, і були деякі євреї, які суворо дотримувалися традиції. Ніхто не писав по суботах, або... ніхто не їздив верхи у суботу. Взагалі, то було справжнє єврейське містечко, штетл»*<sup>17</sup>.

Відмінності між різними етнічними громадами стосувалися не лише сімейного й релігійного життя, а й освіти та політики. Упродовж чотирьох–п'яти годин на день діти євреїв, поляків та українців навчалися в державній польській школі, а потім єврейські хлопчики — учні початкових класів ішли до хедеру. За словами Натана Пітерса, *«навчання в хедері завжди... проходило в синагозі. У нас був рабин, не рабин, то був меламед<sup>18</sup>, так ми називали його. Насправді він був учителем, і там училися здебільшого хлопчики. Більшість дітей, які ходили до хедеру, були хлопчиками, дівчата не ходили...»*<sup>19</sup>. Українська очевидиця Софія Омельчук також розповіла про те, що в місці, *«де всі євреї молилися»*, функціонувала релігійна школа, ймовірно маючи на увазі один із хедерів<sup>20</sup>. У міжвоєнний період почали впроваджувати

<sup>15</sup> Spector Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944. Jerusalem : Yad Vashem, Federation of Volhynian Jews, 1990. P. 363.

<sup>16</sup> Sonia Papper, Interview 43. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 4 August 1994, 3 Parts (Part 1).

<sup>17</sup> Nathan Peters, Interview 3150, Part 1.

<sup>18</sup> Меламед — учитель у хедері.

<sup>19</sup> Nathan Peters, Interview 3150, Part 1.

<sup>20</sup> Аудіоінтерв'ю з Софією Федорівною Омельчук (Острожець, 7 липня 2011 р.). Архів УЦВІГ.



модерну ортодоксальну освіту, до якої залучали не лише хлопчиків, а й дівчаток<sup>21</sup>. Сара Куліш (Соня Паппер<sup>22</sup>), наприклад, згадує: «Коли мені було три роки, мама відвела мене в хедер. Таким чином я почала свою єврейську освіту в тому ранньому віці й продовжувала відвідувати цей заклад щодня. Рабин посадив мене на маленьку лавку й наказав не плакати. Біля мене сиділа маленька дівчинка Бейл, яка постійно плакала; я не розуміла, чому, тому теж плакала... З іншого боку кімнати були старші діти – хлопчики»<sup>23</sup>.

Євреї в Острожці засновували власні національно-культурні та політичні організації. Єврейські очевидці стверджують, що в 1930-х у містечку діяли осередки двох політичних організацій: сіоністської молодіжної організації «Га-Шомер га-Цаїр»<sup>24</sup> і нелегальної комуністичної групи, лідером якої був Агарон Куперман<sup>25</sup>. Нам мало відомо про діяльність в Острожці Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), і зокрема про те, представники яких етнічних груп до неї належали. В інших містечках Волині спільна політична діяльність українців та євреїв у лавах КПЗУ не була рідкістю.

<sup>21</sup> Дякую за консультацію з питання освіти дівчат у хедері історикині Владиславі Москалець.

<sup>22</sup> У майбутньому Сару Куліш зватимуть Соня Паппер. Зокрема під таким іменем вона дала інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа. Оскільки в цьому тексті використано як раніші записи зі щоденника та спогадів Сари Куліш, так і пізніші її свідчення для Архіву візуальної історії й публікацію «Одіссея Соні Паппер», — надалі в обох випадках називатимемо оповідачку за її першим ім'ям — Сара Куліш.

<sup>23</sup> Papper Sonya. *Sonya's Odyssey* / trans. Morris Nimovitz and Joshua W. Shapiro. Los Angeles : Shapmor Press, 1996. P. 15.

<sup>24</sup> «Га-Шомер га-Цаїр» — мережа дитячо-юнацьких скаутських єврейських молодіжних організацій. В осередках цього руху готували молодих євреїв до еміграції до Палестини, прищеплювали їм цінності сіонізму (політичний рух за створення держави Ізраїль на території Палестини), а також навчали основ ведення сільського господарства, щоб вони змогли ефективно працювати в колективних сільськогосподарських підприємствах (кібуцах), заснованих євреями на території Палестини.

<sup>25</sup> Свідчення Поли Грінштейн (мовою іврит). *Yad Vashem Archives*, collection O.3, file 1775.

Пола Грінштейн розповіла, що її старший брат був місцевим активістом-ревізіоністом<sup>26</sup>, одним із сіоністських лідерів містечка: «...мій брат був великим політиком також. Насправді мій брат був... він вивчився на рабина у Мір Єшиві<sup>27</sup>. Проте він не хотів бути рабином, він був лідером Бейтару<sup>28</sup>». Він часто їздив по сусідніх містечках, агітуючи виїжджати до Палестини.

### Українське та польське населення Острожця

У міжвоєнний період, за спогадами старожилів, місцеве українське та невелике польське населення працювало переважно в господарстві польського графа Августа Ледухівського. Краєзнавиця Ніна Миколайчук наводить спогади про те, що «за день управитель справно виплачував 2 злотих, за які можна купити добру сукенку»<sup>29</sup>. За словами місцевих мешканців, Ледухівський добре ставився до українських робітників та інших селян. Приміром, коли він їхав у бричці, то виявляв повагу до всіх, кого зустрічав на своєму шляху, знімаючи перед ними свого капелюха<sup>30</sup>. Тепло відгукувалися про Ледухівського і євреї Острожця<sup>31</sup>. На мліні Ледухівського працював зокрема тато Пола Грінштейн<sup>32</sup>.

За часів Другої Речі Посполитої середня освіта ще не була обов'язковою і доступною для селян, і це позначалося на рівні освіченості й навіть поширеності елементарної грамотності серед українців. Місцевий осередок «Просвіти»

<sup>26</sup> Ревізіонізм — течія в політичному сіонізмі, що спирається на ідеї Володимира Жаботинського. Представники цього напрямку боролися за створення єврейських збройних формувань, які мали забезпечити проголошення в Палестині єврейської держави.

<sup>27</sup> Єшива — єврейський вищий релігійний навчальний заклад.

<sup>28</sup> Бейтар — молодіжна сіоністська організація. Pola Grinstein, Interview 21494, Part 1.

<sup>29</sup> Острожець з давнини до сьогодення / упоряд. Н. Миколайчук. Вид. 2-ге, доп. Луцьк, 2011.

<sup>30</sup> Аудіоінтерв'ю з Ніною Федорівною Миколайчук.

<sup>31</sup> Nathan Peters, Interview 3150, Part 1.

<sup>32</sup> Pola Grinstein, Interview 21494, Part 1.

намагався сприяти поширенню грамоти та «націоналізації» острожецьких селян, зокрема не лише надавати елементарні знання, розповідати про культуру побуту, а й формувати модерну національну ідентичність. Ще одним завданням «Просвіти» було створення в селі прошарку української інтелігенції — майбутніх лідерів громади<sup>33</sup>.

Також освіту острожецьким селянам пропонувала й відкрита в 1920-х державна школа, яка ймовірно конкурувала з «Просвітою» у питанні виховання національної ідентичності місцевого селянства. Мешканка Острожця Софія Омельчук розповіла, що навчання в школі відбувалося українською й польською мовами. Однак Лідія Літвінчук зазначила, що польська школа мала асиміляційний характер: «Ми учили й польську мову, нас обично заставляли говорити на польській мові, щоб польську мову, акцент польський знали. Кожна власть хоче свій акцент»<sup>34</sup>. У державній школі вчилися не лише українці, а і євреї та поляки. Закон Божий у школі викладали окремо: до українців приходив православний священник, до поляків — ксьондз, до євреїв — рабин<sup>35</sup>. Діти разом сиділи за партами й гралися на спільному подвір'ї. «...ще рабинова дочка зі мною, ми втръох на одній парті сиділи. Вона посередині, а ми з Овчаручкою Галіною по боках сиділи», — ділилася своїм досвідом навчання в польській школі мешканка Острожця Лідія Літвінчук<sup>36</sup>. Польська школа була, так би мовити, місцем для міжетнічної інтеграції і створення спільного простору для діалогу. За спогадами Натана Пітерса, щоб потрапити до польської школи, дітям через брак місць навіть іноді доводилося стояти в черзі<sup>37</sup>.

Українські діти подекуди вчились разом із єврейськими, однак більшість українських селян не розуміла мову їдиш. Софія Омельчук про це розповіла так: «Вони собі щось ходять, шваргочуть (белькочуть. — П. Д.), ми не розуміли їх-

<sup>33</sup> Аудіоінтерв'ю з Ніною Федорівною Миколайчук.

<sup>34</sup> Аудіоінтерв'ю з Лідією Данилівною Літвінчук (Острожець, 7 липня 2011). Перший запис. Архів УЦВІГ.

<sup>35</sup> Аудіоінтерв'ю з Софією Федорівною Омельчук.

<sup>36</sup> Аудіоінтерв'ю з Лідією Данилівною Літвінчук.

<sup>37</sup> Nathan Peters, Interview 3150, Part 1.

ньої мови. Вони нашу то понімали»<sup>38</sup>. Дитяча дружба переважно не переростала у щось більше: маленькі українці, поляки та євреї могли навчатися під одним дахом, разом гратися, проте дорослі дбали про збереження етноконфесійної відособленості<sup>39</sup>.

Попри те, що господарські відносини були сферою найтіснішого діалогу між українцями, поляками та євреями, в Острожці існував етнокультурний поділ праці. Більшість українських оповідачів пригадували, що селяни переважно займалися сільським господарством. Єврейське населення здебільшого не мало такої змоги, бо в Російській імперії їм як «інородцям»<sup>40</sup> влада забороняла купувати землю. Євреї найчастіше утримували крамниці (за словами очевидців, за покупками всі шли «в лавку до жида», де «їх обслуговували дуже чемно й ласкаво»<sup>41</sup>), працювали шевцями та кравцями<sup>42</sup>, займалися лікарською справою<sup>43</sup>.

Загалом міжетнічні відносини в містечку й довколишніх селах були досить дружніми. Саме так їх описує єврейська мешканка Острожця Сара Куліш, якій удалося згодом пережити Голокост: «З християнами, місцевими українцями, чехами і поляками були в дружбі, і один іншому навіть часто, в годину біди допомагали»<sup>44</sup>. Утім, як це загалом було характерно для традиційних спільнот Східної Європи, в етнічних групах склалися й негативні стереотипи та уявлення одна про одну, що стосувалися переважно економічної сфери. Через недостатнє розуміння специфіки прибутку від торгівлі селяни подекуди приписували євреям «казкові багатства», побутував міф про десь заховане «єврейське золото».

<sup>38</sup> Аудіоінтерв'ю з Софією Федорівною Омельчук.

<sup>39</sup> Там само.

<sup>40</sup> Інородці — це статус, який мали євреї та мусульмани в православній Російській імперії. Ці групи зазнавали чи не найбільшої дискримінації з боку самодержавства.

<sup>41</sup> Острожець з давнини до сьогодення. С. 24.

<sup>42</sup> Аудіоінтерв'ю з Ніною Федорівною Миколайчук.

<sup>43</sup> Аудіоінтерв'ю з Лідією Данилівною Літвінчук.

<sup>44</sup> Свідчення Сари Куліш (мовою їдиш). *Archiwum I Zydowski Instytut Historyczny w Polsce (AZIH)*, 302/52, s. 2.

Наприклад, Софія Омельчук, відповідаючи на запитання про матеріальний стан євреїв, зазначила: «А євреї були багаті. Да, євреї були багаті. Вони оті що вони мали свої магазини, вони були багаті»<sup>45</sup>. Насправді важко собі уявити «багатих» власників магазинів посеред бідного аграрного простору Острожця й навколишніх хуторів. «Вони всі були комерсантами такими: то магазина тримали, то скупляли все, то продавали», — розповідала Лідія Літвінчук<sup>46</sup>. Проте далеко не всі євреї були торговцями і навіть ті з них, що мали власні магазини, водночас могли обробляти присадибні ділянки. У міжвоєнний період острожецькі євреї скористалися законодавчою можливістю купити землю. Сара Куліш згадувала: «Поміщику Ледуховському не було різниці кому продавати землю, тож і євреї охоче купували землю і все необхідне для ведення господарства, так, наприклад, навіть рабин містечка володів 5 десятинами землі»<sup>47</sup>. Сім'я Сари жила неподалік Острожця й володіла 21 десятиною землі, чотирма коровами, чотирма парами коней і понад сотнею курей. Також вони були співвласниками млина й олійні. На землі вирощували пшеницю, льон і картоплю.

## ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА І ГОЛОКОСТ

### Прихід «перших советів»

1 вересня 1939 р. після нападу нацистської Німеччини на Польщу розпочалася Друга світова війна. Згідно з таємним протоколом до пакту Молотова — Ріббентропа (від 23 серпня 1939 р.) більшість територій західної Волині разом із Ост-

<sup>45</sup> Аудіоінтерв'ю з Софією Федорівною Омельчук.

<sup>46</sup> Аудіоінтерв'ю з Лідією Данилівною Літвінчук.

<sup>47</sup> Свідчення Сари Куліш (мовою їдиш).

рождцем мали відійти до складу СРСР. 17 вересня 1939 р. радянські війська ввійшли на територію Волинського воєводства і приєднали його до УРСР. Упродовж 1939–1941 рр. в Острожці тривав так званий період «перших советів» — перше встановлення радянської влади. Більшість територій колишнього Волинського воєводства було поділено на дві області — Рівненську й Волинську (території навколо Кременця потрапили до Тернопільської області). Острожець увійшов до складу Рівненської області.

За словами Ніни Миколайчук, прихід радянської влади мешканці Острожця зустрічали переважно радісно і з ентузіазмом. Проте згодом вони були дуже розчаровані через соціальні зміни й репресії, які чинив режим<sup>48</sup>. Хоча впродовж 1939–1941 рр. в Острожці ще не створювали колгоспи й не проводили колективізацію (це станеться вже після Другої світової війни), селянам довелося сплачувати на користь держави чималі натуральні повинності зерном та іншими товарами. *«Зразу ще хазяювали самі, ще своє хазяйство кожен мав, возили зерно. Треба було молотити ставку й зерно взяти здавати. В Луцьк здавали ставку»,* — згадувала Софія Омельчук<sup>49</sup>. Суттєвих змін зазнала і сфера торгових обмінів. Це позначилося не лише на євреях, а й на українському населенні. За свідченням Лідії Літвінчук, із приходом радянської влади приватна торгівля перейшла на нелегальний натуральний обмін: *«Євреї все сховали. Що в їх було в магазинах, вони його все поховали. Але вони ділилися [з нами] тому, що вони хотіли з нами жити. Нам не було як без них жити, а їм — без нас жити. Бо їм потрібно було хліба й до хліба, а нам треба було керосин і бензин і сірники і все-все. Так ми дружно жили»*<sup>50</sup>. Оскільки об'єктом радянських репресій у цей час найчастіше ставали поляки, зазнав переслідувань граф Август Ледухівський — останній власник маєтку в Острожці. Його заарештували 20 вересня 1939 р., відвезли до луцької в'язниці й постійно допитували впродовж 1939–

<sup>48</sup> Аудіоінтерв'ю з Ніною Федорівною Миколайчук.

<sup>49</sup> Аудіоінтерв'ю з Софією Федорівною Омельчук.

<sup>50</sup> Аудіоінтерв'ю з Лідією Данилівною Літвінчук.

1940 рр. На допити також викликали свідків з Острожця. Радянська влада звинувачувала Августа Ледухівського в контрреволюційній діяльності й у тому, що він був великим землевласником. Згідно з вироком від 8 квітня 1941 р. Ледухівського мали відправити в заслання на 5 років до Узбецької РСР. Відлік цього терміну мав розпочатися з 20 вересня 1939 р. Якою була його подальша доля, невідомо<sup>51</sup>. Місцеві мешканці намагалися заступитися за Ледухівського, однак це не мало жодних результатів.

Про репресивний характер радянської влади у період панування в Острожці «перших советів» розповідали як єврейські, так і українські очевидці. Єврейську родину Поли Грінштейн, батько якої займався землеробством, оголосили «куркульською» і за невиконання господарських норм засудили до депортації в Сибір<sup>52</sup>. Натан Пітерс, батько якого був власником крамниці, згадував: «Коли росіяни (тобто радянська влада у 1939 р. — П. Д.) увійшли, вони забрали магазини, і вони забрали кожного, хто мав бізнес<sup>53</sup>, і усе забрали, життя стало трішки важчим»<sup>54</sup>. Сара Куліш, якій у 1939 р. вже виповнилося 25 років, згадувала про радянську політику одержавлення: «Наша родина була дуже заможною, ми мали коней, корів — і ми це мали віддати росіянам, вони забрали це»<sup>55</sup>. Їхню сім'ю мали вислати до Сибіру. Сару врятувало лише те, що вона мала народити третю дитину. «...після того, як вони вислали великих підприємців, вони перейшли на дрібніших підприємців. І батько з матір'ю дуже боялися», — розповіла жителька острожецького штетлу Ліза Шехман<sup>56</sup>.

<sup>51</sup> Яцечко-Блаженко Тетяна. Невідома історія в'язня луцької тюрми та власника палацу в Острожці. URL: <https://www.volynnews.com/ua/news/all/nevidoma-istoriia-viaznia-lutskoyi-tiurmy-ta-vlasnyka-palatsuv-ostrozhtsi/>

<sup>52</sup> Pola Grinstein, Interview 21494, Part 1.

<sup>53</sup> У ті часи не вживали слово «бізнес». Напевно, на особливості розповіді Натана Пітерса вплинуло його багаторічне проживання в США.

<sup>54</sup> Nathan Peters, Interview 3150, Part 1.

<sup>55</sup> Sonia Papper, Interview 43, Part 1.

<sup>56</sup> Liza Schechman, Interview 37851. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 19 November 1997, 6 Parts (Part 1).



Після початку Другої світової війни велика кількість єврейських біженців тікала з польських територій, окупованих нацистами. Ті з них, що опинилися в Острожці, також зазнали репресій із боку радянської влади. Про це, зокрема, свідчила Пола Грінштейн: «Після приходу советів три сім'ї біженців залишалися у нашому будинку близько трьох місяців, а потім вони переїхали до сусіднього містечка Олики. З них я пам'ятаю лише вчителя Кейзмана; він почав працювати викладачем в Олиці чи в Рівному. Більшість хотіли повернутися до Польщі. Коли почалася кампанія паспортизації для біженців, вони відмовились отримати радянське громадянство, записалися на повернення до Польщі, а потім були вислані до Сибіру»<sup>57</sup>.

Ще одна група євреїв та українців, які зазнавали переслідування і жорстоких репресій, — прихильники відповідно українського націоналізму та сіонізму, що їх у СРСР вважали неприйнятними проявами «буржуазного націоналізму». За словами Натана Пітерса, «...було кілька людей, які були ніби більш політизованими, і росіяни про це знали... тож вони взяли їх вночі і відправили до Сибіру. Їх не було дуже багато у нашому місті»<sup>58</sup>. Поширювати ідеї про виїзд до Палестини, як розповідала Пола Грінштейн, суворо заборонили: «Не можна вже було сказати “Євреї, їдьте до Палестини”, тому що росіяни не дозволяли повертатися до Палестини. Не можна було... інакше ти станеш націоналістом...»<sup>59</sup>. Уже ближче до початку німецько-радянської війни радянська влада заарештувала представників місцевої української інтелігенції, яких підозрювали в симпатіях до українського націоналізму. Про це, зокрема, свідчила Ніна Миколайчук<sup>60</sup>.

Хоча євреї постраждали від радянських репресій, можливо, навіть більше за українців, вони у своїх післявоєнних спогадах часто оцінювали утиски з перспективи подальших подій Голокосту. Деякі свідки, зокрема, зазначали, що де-

<sup>57</sup> Свідчення Пола Грінштейн (мовою іврит).

<sup>58</sup> Nathan Peters, Interview 3150, Part 1.

<sup>59</sup> Pola Grinstein, Interview 21494, Part 1.

<sup>60</sup> Аудіоінтерв'ю з Ніною Федорівною Миколайчук.



портація до Сибіру могла навіть бути «благом», бо дала змогу багатьом депортованим євреям пережити війну подалі від нацистського окупаційного режиму. Пола Грінштейн розповідала: «На мою біду, не встигли совети вислати нашу родину до Сибіру, тому що тим часом, 26 червня 1941 року, увійшли німці»<sup>61</sup>. Радянські соціальні зміни та конфіскації майна також видавалися острожецьким євреям у спогадах після війни не такими вже й жахливими — порівняно з поневіряннями й перманентною смертельною загрозою під нацистською окупацією. Ліза Шехман вважала, що «все було не так вже й погано. Знаєте, я маю на увазі мою власну сім'ю. У нас завжди було борошно і картопля, і таке інше. Ніхто не вмирав від голоду»<sup>62</sup>. Натан Пітерс розповідав про шляхи виживання під радянським режимом: «Ми обробляли землю... потім ми також жили на ті збереження, які лишилися у моєї сім'ї, та на те, що вдалося приховати. Те, що вони не ліквідували, продавали на "чорному ринку". Отак ми виживали»<sup>63</sup>.

### Початок німецько-радянської війни й перші прояви насильства проти євреїв

Улітку 1941 р. в Острожці залишалось близько 750 євреїв. Місцеві євреї отримували інформацію про антиєврейську політику нацистського режиму в окупованій Польщі, однак не хотіли в неї вірити. Про свій короткий досвід перебування під нацистською окупацією їм розповідали біженці, які жили в Острожці в 1939–1940 рр. Наприклад, у сім'ї Поли Грінштейн мешкала родина з Тарнува, дві родини з Радома та ще кілька сімей з інших територій Польщі. Острожецькі євреї не могли повірити в те, що німці фізично знищують усіх їхніх одновірців, і відмовлялися евакуюватися. Це було поширена думка, адже чимало волинських євреїв пам'ятали часи німецької окупації в 1918 р. й знали німців із зовсім ін-

<sup>61</sup> Свідчення Поли Грінштейн (мовою іврит).

<sup>62</sup> Liza Schechman, Interview 37851, Part 1.

<sup>63</sup> Nathan Peters, Interview 3150, Part 1.

шої перспективи. Приміром, тато Поли Грінштейн часто повторював: «Як таке може бути, що вони вбивають невинних людей? Цього не може бути»<sup>64</sup>. За словами Анатолія Бурштейна, була ще одна вагома причина, чому острожецькі євреї не виїжджали: «Ні одна сім'я село не залишила. Часу не було і ресурсів на евакуацію»<sup>65</sup>. Імовірно, через близькість до кордону радянські війська відступали хаотично й не створили умов для евакуації місцевого населення. Ніна Миколайчук розповіла, що українці теж не виїжджали із села<sup>66</sup>. Напевно, залишилися і представники місцевого комуністичного активу, для яких нацистська окупація також становила велику загрозу.

Напередодні відступу Червоної армії з Острожця 24 червня 1941 р. члени НКВС, як і в багатьох інших місцях, розстріляли у містечку 48 осіб. Наступного дня їх знайшли селяни у льосі біля колишнього графського маєтку. Українські очевидці засвідчили, що жертвами були члени осередку «Прогресу» та «місцева інтелігенція»<sup>67</sup>. У багатьох населених пунктах Західної України подібні розправи згодом використовували німці або ж представники ОУН(б) для інспірування антиєврейського насильства й залучення до нього місцевого населення<sup>68</sup>. Проте немає жодної інформації, що розправа в Острожці призвела до спалаху антиєврейського насильства. Можемо припустити, що самі по собі розстріли енкавеесниками українських в'язнів у тюрмах не провокували стихійних погромів із боку місцевого населення. Для цього була необхідна організаційна сила або ж інші спонукальні чинники.

26 червня 1941 р. до Острожця увійшли солдати 6-ї армії вермахту. У липні — серпні містечко перебувало під управ-

<sup>64</sup> Pola Grinstein, Interview 21494, Part 1.

<sup>65</sup> Anatolij Burstein, Interview 44907. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 8 June 1998, 4 Parts (Part 1).

<sup>66</sup> Аудіоінтерв'ю з Ніною Федорівною Миколайчук.

<sup>67</sup> Там само.

<sup>68</sup> Детальніше про це див.: Струве Кай. Німецька влада, український націоналізм, насильство проти євреїв: Літо 1941 року в Західній Україні. Київ : Дух і Літера.

лінням польової комендатури. На жаль, у джерелах не згадано прізвища її представників в Острожці. Можливо, їх там фізично і не було під час панування військової адміністрації. Місцеві жителі здебільшого згадують тих місцевих функціонерів, яких німці призначили для полегшення виконання своїх наказів і комунікації з селянами. У селі, за спогадами старожилів, у перші тижні окупації призначили сільського старшину Федора Котуху<sup>69</sup>, а також кілька допоміжних місцевих поліцейських. У джерелах є згадки про те, що спочатку в Острожці було сформовано дільницю народної міліції, що передувала допоміжній поліції на службі в німців. Поліцейських призначала ОУН (б), їх розглядали як попередників майбутньої української армії<sup>70</sup>. Участь у створенні народної міліції у районних центрах Рівненської області брали члени похідної групи ОУН, якою керував Омелян Грабець. Один із членів цієї групи Василь Левкович згадував: «*Мета підготовки таких груп – проведення й організування української влади на землях, зайнятих німцями. Наша група мала призначення в південну частину Воронізької області, тобто на етнічні українські райони в цій області. Однак події на фронті розвивалися не таким темпом, як передба-*

<sup>69</sup> Аудіоінтерв'ю з Ніною Федорівною Миколайчук. Сільські старшини часто виконували допоміжні функції, зокрема збирали селян для викопування могил, сортування майна вбитих, здійснення продажу будинків та речей розстріляних жертв Голокосту. До них і місцевої поліції зверталися, наприклад, ті люди, які хотіли за винагороду повідомити місце переховування євреїв. Сільських старшин найчастіше призначала нацистська окупаційна влада, вибираючи на цю посаду тих людей (іноді всупереч їхньому бажанню), які мали хоч якийсь авторитет у селі, попередній досвід служби або елементарний рівень грамотності.

<sup>70</sup> За задумом керівництва ОУН, її активісти мали рухатися за лінією фронту й у кожному зі «звільнених» німецькою армією населених пунктів засновувати загони народної міліції, які в подальшому мали закласти основу армії майбутньої української держави. Цим планам не судилося здійснитися через те, що нацистський режим відмовився визнавати проголошену ОУН (б) незалежну Україну й розпочав репресії проти лідерів цієї організації. Проте співпраця з активістами ОУН (б) на низовому рівні тривала. Зокрема більшість членів народної міліції згодом сформувала ядро загонів допоміжної поліції, вже безпосередньо підпорядкованої нацистському окупаційному режиму. Детальніше про це див.: Струве Кай. Німецька влада...

чувалось, беручи до уваги воєнні події на заході чи півдні Європи... Похід далі не відбувся, і ми були розміщені по території Рівненської області з призначенням організувати і вишколювати місцеву молодь у куренях молоді, а також організувати тимчасову народну міліцію, яка в майбутньому могла б стати основою української армії»<sup>71</sup>. Із розповіді В. Левковича дізнаємося, що острожецька народна міліція мала підпорядковуватися дубенському загону міліції на чолі з Сергієм Федорчуком, а комендантом загону народної міліції в Острожці був Віктор Орлюк. У 1943 р. останній стане чотвим одного із загонів УПА<sup>72</sup>.

Пола Грінштейн зазначила, що місцеву міліцію/поліцію очолював Ковальський, який прибув із Галичини<sup>73</sup>. Однак це прізвище не згадують в інших свідченнях. Можемо припустити, що в керівника дільниці народної міліції Віктора Орлика міг бути заступник на прізвище Ковальський, або ж це будь-який інший член загону, що через свою жорстоку поведінку добре запам'ятався Полі Грінштейн.

Дільниці народної міліції в липні – серпні 1941 р. було сформовано в більшості населених пунктів, зокрема в сусідніх з Острожцем селах Торговиця й Надчиці<sup>74</sup>.

Уже з перших тижнів окупації в Острожці почалися репресії проти євреїв, а також комуністичних функціонерів, яким не вдалося евакуюватися. Поступово окупаційний режим жорсткішав. Населення обклали непосильною господарською даниною, розстріляли деяких сільських активістів,

<sup>71</sup> Левкович–«Вороний» Василь. Сторінки з пережитого комбатантом УПА. Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини та Любачівщини. Торонто ; Львів, 2003.

<sup>72</sup> Там само. С. 15.

<sup>73</sup> Свідчення Пола Грінштейн (мовою іврит).

<sup>74</sup> Восени 1941 р. більшість таких дільниць було ліквідовано в межах реорганізації допоміжної поліції та збільшення її загонів. У Надчицях дільниця міліції/поліції діяла лише до вересня 1941 р., після чого її ліквідували. В Торговиці дільниця допоміжної поліції продовжувала свою роботу й наприкінці 1942 р. Ймовірно, вона підпорядковувалася районній дільниці в Острожці. (Див. протоколи кримінальної справи: Архів Управління СБУ (далі – АУ СБУ) в Рівненській області. Ф. 4. Спр. 8292. Боровик М. П., Мосюк М. М. Арк. 14, 42, 50. Висловлюю вдячність Андрієві Усачу за надані матеріали цієї справи.)

які свого часу сприяли встановленню радянської системи. На місцевих жителів чекала експлуатація та репресії за будь-яке незначне порушення. Проте в найгіршому становищі опинилися євреї. У серпні 1941 р. в Острожці, за даними ізраїльського історика Шмуеля Спектора, вермахт провів першу «акцію», під час якої розстріляли сорок євреїв<sup>75</sup>. Пола Грінштейн у своїх спогадах також зазначала про вбивство 40 острожецьких євреїв (можливо, саме її дані й використав Шмуель Спектор)<sup>76</sup>. Натан Пітерс розповідав про вбивство від 80 до 90 чоловіків<sup>77</sup>. Сара Куліш пригадувала, що страта відбулася на свято Рош Ходеш Елул, тобто у п'ятницю 22 серпня 1941 р.<sup>78</sup> Остання дата може відповідати дійсності, оскільки подібна акція зі знищення єврейської інтелігенції відбулася в Дубно 21 серпня.

Перші вбивства євреїв у цей час сталися і в сусідніх з Острожцем селах Перемильвка й Торговиця. За словами Сари Куліш, у Перемильвці до їхнього дому увірвалися солдати вермахту й мало не розстріляли її чоловіка та брата. На щастя, їм удалося втекти<sup>79</sup>.

Сара Куліш зазначила, що в перші тижні окупації (можливо, в липні або серпні 1941 р.) до антиєврейського насильства в с. Малин та інших навколишніх селах долучилися й місцеві селяни (можливо, службовці міліції, однак Сара Куліш говорить просто про «п'ять українців»). Вони вбили її швагра, острожецького шойхета (різника), який саме йшов до знайомого рабина в Олиці, та побили ще одного єврея. Зауважимо, що Сара Куліш залишила три свідчення про загибель чоловіка своєї сестри: одне одразу після війни (зберігається в Єврейському історичному інституті<sup>80</sup>) та ще два через кілька десятків років по тому<sup>81</sup>.

<sup>75</sup> Spector Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews. P. 73.

<sup>76</sup> Свідчення Пола Грінштейн (мовою іврит). P. 7.

<sup>77</sup> Nathan Peters, Interview 3150, Part 1.

<sup>78</sup> Papper Sonya. Sonya's Odyssey. P. 33.

<sup>79</sup> Свідчення Сари Куліш (мовою їдиш).

<sup>80</sup> Там само.

<sup>81</sup> Papper Sonya. Sonya's Odyssey. P. 160; Sonia Papper, Interview 00043, Part 1.

Представники поліції (або ж народної міліції<sup>82</sup>) шантажували й залякували сім'ю Ірвіна Міллера з Торговиці, що неподалік Острожця: «Фактично, багато з них знали моїх батьків, мого батька. Був час, коли вони... приходили кожного вечора і змушували нас... виганяли нас з будинку о першій годині ночі. Вишикували нас в лінію, наче збирались розстріляти нас, і постійно погрожували батьку, згадуючи моїх двох старших братів. Один служив в армії, а інший втік із росіянами. І робили це упродовж декількох тижнів»<sup>83</sup>. Із цієї розповіді не цілком зрозуміло, чи сім'ю Ірвіна Міллера залякували через те, що вони євреї, чи тому, що старші брати оповідача були комуністами. Хоча, як часто трапляється, у таких ситуаціях дискримінація набувала інтерсекційного<sup>84</sup> характеру.

Сім'я Поли Грінштейн мала великі земельні угіддя в селах довкола Острожця. Оповідачка пригадувала, як окремі місцеві селяни скористалися новими політичними реаліями й разом із допоміжною поліцією/міліцією розграбували й конфіскували їхнє майно: «Всі сільськогосподарські машини взяв собі голова чеського села Микита Савчук, який сам був українцем, але жителем чеського села. Він взяв також худобу та близько 70 % усього майна, включаючи меблі, побутові речі та одяг. Також він побудував собі будинок з будівельних матеріалів, які були у нашому дворі. 70 % нашої

---

<sup>82</sup> У своїх спогадах Ірвін Міллер зазначає: «Вони не носили форму в той час. Вони були... просто поліцейським загonom, їх знали як поліцію, не впевнений, чи їх навіть тренували... вони просто робили те, що хотіли». Можливо, йшлося про один із загонів народної міліції, які стихійно створювалися без належної попередньої підготовки.

<sup>83</sup> Irvin Miller, Interview 22892. Visual History Archive USC Shoah Foundation, 17 November 1996, 5 Parts (Part 1).

<sup>84</sup> Інтерсекційність — перетин різних форм пригнічення й дискримінації. У багатьох випадках людей дискримінують на основі не однієї, а одразу кількох ознак ідентичності: расова й етнічна належність, віросповідання, соціальна верства, політичні переконання, стать тощо. Що ж до євреїв, то на упередження й дискримінацію представників групи з боку місцевого населення в умовах Голокосту впливав комплекс чинників: їхня професійна роль (торгівля, вільні професії), політичні переконання окремих членів спільноти (наприклад, комунізм), належність до етнічної групи (євреї), юдейське віросповідання.

землі він розділив між людьми з українського села П'янке»<sup>85</sup>. Після цього вся сім'я Поли перебралася до Острожця.

Можливо, поблизу Острожця в серпні — на початку вересня 1941 р. сталася ще одна розправа над місцевими євреями, організована німцями. На жаль, наразі не вдалося знайти інформацію про німецьких реалізаторів цих убивств, однак, найімовірніше, це вже не були солдати вермахту. Сара Куліш розповіла про вбивство 97 євреїв і 48 українців-комуністів через три-чотири місяці після початку нацистської окупації<sup>86</sup>. В усних свідченнях Поли Грінштейн згадано про «акцію» проти єврейських чоловіків і жінок через два місяці від початку окупації. Участь у координуванні цього вбивства нібито брав представник німецького сільськогосподарського управління (крайсландвірт) Фогель<sup>87</sup>.

Напевно, за наказом німецької військової адміністрації влітку 1941 р. в Острожці було створено юденрат — колективний орган самоуправління єврейської громади, який формували нацисти з представників місцевих євреїв (часто лідерів місцевої громади, але не завжди). Члени юденрату не мали права самостійно вирішувати проблеми й управляти громадою на власний розсуд. Функції юденрату в Острожці та інших місцевостях полягали у виконанні нацистських наказів і розпоряджень щодо постачання продовольства, робочої сили й контрибуцій у вигляді грошей і цінних металів (золота й срібла).

За свідченнями Ірвіна Міллера, у Торговиці орієнтовно в серпні або на початку вересня 1941 р. також відбулося масове вбивство. Представники німецької влади наказали всім єврейським чоловікам з'явитися для реєстрації і згодом розстріляли більшість із них: «Їх було 155 чоловік. Вони їх закрили в шкільному підвалі. І всі ці чоловіки... здається, це було в середу вночі, вони провели там ніч у середу, четвер і ранок п'ятниці. Вони відвели їх приблизно на кілометр від міста. Це був великий сарай, як ми пізніше знали, і вони їх змусили...

<sup>85</sup> Свідчення Поли Грінштейн (мовою іврит). Р. 6.

<sup>86</sup> Свідчення Сари Куліш (мовою їдиш).

<sup>87</sup> Pola Grinstein, Interview 21494, Part 1.



думаю, що неевреї... були люди, що викопали величезну могилу... у п'ятницю вранці, а опівдні ми побачили, як прибули війська СС. Більшість жінок та дітей були відправлені в центр містечка, не знаючи, що трапилось з тими чоловіками. Ніхто не думав, що вони збираються їх убити»<sup>88</sup>. Загалом у серпні – вересні 1941 р. у багатьох містечках Волині відбулися масові вбивства єврейського чоловічого населення (наприклад, на початку серпня 1941 р. службовці 2-ї роти 314-го батальйону поліції порядку розстріляли більшість єврейських чоловіків с. Мельниця Голобського району). Поступово поліцейські батальйони переходили від убивств чоловіків до знищення всього єврейського населення, зокрема жінок і дітей.

Убивство чоловіків прирвало на поневіряння й голодування решту євреїв. Ось як описував ситуацію у Торговиці Ірвін Міллер (напевно, те саме відбувалося скрізь на Волині, зокрема в Острожці): «Це був жах, тобто багато чоловіків були вбиті, і лишилися тільки жінки з дітьми... після того ми мали продавати свої речі, щоб отримати бодай якусь їжу. Все, що в нас було, все, що хотіли селяни, ми віддавали за їжу»<sup>89</sup>. Селяни, ймовірно, вже з перших тижнів окупації мали матеріальну вигоду від переслідувань і вбивств євреїв. Це був складник нацистської політики легітимації злочину й нейтралізації потенційного невдоволення з боку місцевого нееврейського населення. Проте, з іншого боку, згадані Міллером нерівноцінні торгові обміни дали змогу євреям Торговиці бодай якось пережити зиму. Тому участь українських селян у цій торгівлі можна оцінювати неоднозначно: євреї були змушені віддати всі свої статки, однак не загинули від голодної смерті.

### Під цивільною окупаційною адміністрацією

Із вересня 1941 р. в Острожці почали формувати цивільні органи окупаційної влади. Містечко стало районним центром, що підпорядковувався гебіту Дубно як частині Райхс-

<sup>88</sup> Irvin Miller, Interview 22892, Part 2.

<sup>89</sup> Ibid.



комісаріату Україна. Дубенським гебітскомісаром став Вернер Брокс, а керівником жандармерії навесні 1942 р. призначили лейтенанта Еберхарта<sup>90</sup>. У колишньому графському будинку в Острожці розташувався крайсландвірт<sup>91</sup> — лейтенант Фрідріх Фогель, в якого був щонайменше один заступник на прізвище Шульц<sup>92</sup>. Згодом Фогель був залучений до координації репресивних акцій в Острожці та навколишніх селах<sup>93</sup>. Це чи не єдиний німець, якого добре запам'ятали місцеві мешканці.

Окрім того, є свідчення про існування в Острожці поста німецької жандармерії чисельністю до трьох осіб<sup>94</sup>. Вони й крайсландвірт Фогель були відповідальні за реалізацію Голокосту в Острожці й селах довкола. Місцеві селяни пригадують, що Фогель і ще двоє-троє його колег — це єдині німці, з якими їм доводилося постійно контактувати. Фогель часто віддавав різноманітні накази й розпорядження юденрату, вимагаючи постачати продовольство та робочу силу для сільськогосподарських робіт у колишньому маєтку графа. Реалізовувати репресивні дії Фогелю часто допомагав невеликий загін української допоміжної поліції.

Точної дати формування цього загону ми не знаємо. Де-факто місцевий загін народної міліції вже від самого початку свого створення ймовірно виконував функції допоміжної поліції. Восени 1941 — взимку 1942 р. його переуконфліктували й перепідпорядкували німцям. Невідомо, чи зберіг після цих змін свої повноваження коменданта Віктор Орлюк.

<sup>90</sup> Kruglov Alexander, Dean Martin. Ostrozec. *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Vol. II. Part B. P. 1440.

<sup>91</sup> Крайсландвірт — представник німецького сільськогосподарського управління, відповідальний за господарські справи на рівні району. Такого посадовця призначали в усіх районних центрах округи. Ключовою функцією крайсландвірта був контроль за процесом сільськогосподарських поставок продовольства для вермахту.

<sup>92</sup> Свідчення Поли Грінштейн (мовою іврит). P. 7.

<sup>93</sup> McBride Jared. *Contesting the Malyn Massacre: The Legacy of Inter-Ethnic Violence and the Second World War in Eastern Europe*. *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*. 2016. No. 2405. P. 20.

<sup>94</sup> Nathan Peters, Interview 3150, Part 1.

За свідченнями Натана Пітерса, службовці місцевої поліції були українцями<sup>95</sup>. Про це також розповів Ірвін Міллер із села Торговиця: *«Першими я побачив мотоциклістів, а потім, звісно, військові джипи та вантажівки. Вони просто зайшли... навіть не... вони провели один чи два дні, щоб окупувати деякі райони, і пройшли далі. А потім... ми навіть не бачили німців, то були переважно українці»*<sup>96</sup>.

Водночас українські очевидці говорять лише про поляків на службі допоміжної поліції: *«Поляки, найняв німець поляків... Українці не пошли. Українців не було. Він брав охотників, українці не йшли до нього охотниками, бо вони бачили, що він робив. Він же ж села палив»*<sup>97</sup>. У цьому випадку чітко простежується встановлення причиново-наслідкових зв'язків постфактум: у 1941 р. німці ще не палили села, й українські селяни не могли знати, що це відбуватиметься в 1943–1944 рр. Проте українські оповідачі взагалі не згадують про діяльність улітку 1941 р. загону народної міліції ОУН під керівництвом українця Віктора Орлюка. Тут, можливо, йдеться про конформізм – підлаштування під цінності «своєї» групи й небажання показати «своїх» у невігідному світлі. Цілком імовірно, що частину службовців допоміжної поліції Острожця набирали з-поміж місцевих українських і польських селян. Згодом ці загоны допомагали кільком нацистським функціонерам управляти містечком і чинити репресії проти населення. Зокрема службовці допоміжної поліції конвоювали євреїв на місце розстрілу, забезпечували охорону периметра й, за бажання, долучалися до вбивств.

Усім євреям наказали носити розпізнавальні знаки. 6 вересня 1941 р. генеральний комісар округи «Волинь – Поділля» видав розпорядження про те, що *«всі жиди на терені Генерального комісаріату мусять носити жовті латки на грудях та на спині і що на недотримання повищого розпорядження треба карати штрафом 1000 крб»*<sup>98</sup>. За словами

<sup>95</sup> Ibid.

<sup>96</sup> Irvin Miller, Interview 22892, Part 1.

<sup>97</sup> Аудіоінтерв'ю з Лідією Данилівною Літвінчук.

<sup>98</sup> Державний архів Рівненської області (ДАРО). Ф. Р-48. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 131.

Поли Грінштейн, за невиконання цього наказу карали набагато жорсткіше: «Ви не могли ходити без неї. Якщо тебе спіймають, вони (тобто поліція. — П. Д.) могли вбити тебе»<sup>99</sup>.

Восени 1941 — взимку 1942 р. нацистська окупаційна влада налагодила систему експлуатації примусової праці євреїв. Усіх євреїв зобов'язали виконувати роботи й заборонили залишати Острожець. Згідно з розпорядженням райхскомісара України від 1 грудня 1941 р. «Відносно урегулювання умов праці та платні ремісничих робітничих сил» про «всіх ремісничих робітників та робітниць, замешкуючих на території Райхскомісаріату, що не мають німецької державної приналежності», «жиди» мали одержувати за свою працю 80 % зарплатні, встановленої для інших представників місцевого населення<sup>100</sup>. Проте ми не маємо жодних даних про те, чи євреї Острожця взагалі отримували будь-яку плату за виконання примусових робіт. За спогадами Поли Грінштейн, «одразу після приходу німців, людей забрали на роботу: чистити вулиці, рубати дерева, копати картоплю та виконувати різноманітні роботи по обслуговуванню німців та українських представників влади».

Час від часу євреїв грабували службовці місцевої допоміжної поліції. Пола Грінштейн розповіла про чоловіка, «що прибув із Галиції, на ім'я Ковальський... був відомий своєю жорстокістю та знущаннями з євреїв. Він організовував перевірки євреїв, які працювали в полях, і у випадку, якщо у когось знаходили “крадені” картоплини, він сильно бив його та залишав у карцері на декілька днів. Разом з тим, він вимагав багато хабарів. Він особисто відвідував власників магазинів і вимагав споживчі товари та грошові хабарі. До тих, хто йому дав, він знову посилав уночі своїх людей для продовження грабунків. Він був наглядачем над тими, що виходили на роботу, і з задоволенням бив по обличчю будь-кого, хто просто чомусь йому не сподобався»<sup>101</sup>. У більшості населених пунктів і місцевостей в окупованій Східній Європі були

<sup>99</sup> Pola Grinstein, Interview 21494, Part 1.

<sup>100</sup> Державний архів Волинської області. Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 8-6. Арк. 7.

<sup>101</sup> Свідчення Поли Грінштейн (мовою іврит). Р. 6.

службовці, які знущалися над євреями. Такі жорстокі дії були спричинені передусім бажанням отримати матеріальну вигоду, однак серед службовців були й садисти й антисеміти, такі, що прагнули відчутти абсолютну владу<sup>102</sup>. Тож грабунок був лише одним із мотивів служити в поліції й вискувати євреїв.

### *Виживання та загибель в острожецькому гетто*

На новий рівень антиєврейські заходи окупаційної влади в Острожці вийшли після влаштування гетто. Свідчення очевидців щодо дати створення гетто розходяться<sup>103</sup>, зокрема є згадки про кінець 1941 р. і весну 1942 р.<sup>104</sup> Припускають також, що гетто існувало в Острожці вже з 1941 р., а у квітні 1942 р. його огородили й зігнали туди більшість євреїв із навколишніх менших сіл (зокрема Торговиці).

22 червня 1942 р. начальникам районів і посадникам міст (тобто органам місцевого управління) Дубенської округи було розіслано лист начальника відділу безпеки управи гебіту Дубно (до якого належав Острожець) П. Бондарчука: «Всіх жидів, що мешкають в розсіпку по селах треба до дня 30-го червня 1942 року переселити в існуючі гетта (Дубно, Радивилів, Верба, Козин, Озеряни, Варковичі, Млинів, Демидівка, Боремель, Острожець)... Огородження гетта має бути зроблене з досок, або з колючого дроту. За надзір і виконання цього зарядження є відповідальні п. Начальники Районів. ...До дня 1.VII.1942 р. прошу надіслати повідомлення про виконання цього зарядження і долучити списки жидів,

<sup>102</sup> Детальніше про індивідуальні мотиви винуватців геноцидів див.: Williams Timothy. *The Complexity of Evil. Perpetration and Genocide*. New Brunswick, Camden ; Newark, New Jersey ; London : Rutgers University Press, 2020.

<sup>103</sup> Сара Куліш у своїх перших спогадах стверджувала, що розмови про гетто почалися ще в квітні, однак створили його в серпні 1942 р. Пізніше вона, напевно, вже плутала роки, говорячи про місяць Елюль (місяць із юдейського календаря, що припадає на серпень — вересень 1941 р.). За словами Ніни Миколайчук, гетто влаштували наприкінці 1941-го.

<sup>104</sup> Kruglov Alexander, Dean Martin. *Ostrozec. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Vol. II. Part B. P. 1441.

які проживають у вищезгаданих геттах»<sup>105</sup>. Цей документ засвідчує, що станом на 22 червня 1942 р. гетто в Острожці вже існувало і було призначено для переселення євреїв із сусідніх сіл.

Пола Грінштейн зазначила: «...і того ж дня, коли вони створили гетто, відразу ж вони поселили (людей. — П. Д.) з Торговиці»<sup>106</sup>. За спогадами Ірвіна Міллера, чи не єдиного вцілілого єврея Торговиці, переселення євреїв його села до Острожця відбулося весною 1942 р.: «Та зима була жахливою, а на початку весни вони наказали нам переїхати до іншого містечка, і вони змусили нас покинути все, що в нас було... все, що можна було взяти з собою, все забирали. Я не впевнений, скільки саме миль ми пройшли, може, з 10, і кожен з нас тягнув із собою якісь речі, але ми покинули все там... Дім, все, що в ньому було, все покинули»<sup>107</sup>. Українська очевидиця Лідія Літвінчук розповіла, що торговицьких євреїв «пригнали» до Острожця у жовтні в день розстрілу, однак вона, мабуть, помиляється, адже такі свідчення суперечать іншим спогадам очевидців та згаданому вище архівному документу. Анатолій Бурштейн стверджує, що його сім'ю перевели до острожецького гетто з с. Перемилівка в березні або квітні 1942 р.<sup>108</sup> Можливо, на час появи листа П. Бондарчука більшість євреїв із околиць вже переселили до гетто в Острожці. Нацистська бюрократична машина іноді продукувала нормативні документи постфактум — коли процеси, про які в них ішлося, вже було завершено. З іншого боку, цілком імовірно, що у червні переміщення євреїв із сільської місцевості до гетто в сусідніх містечках ще тривало.

Гетто утворили на половині території Острожця, огородивши парканом і колючим дротом. Упродовж літа — осені 1942 р. в цьому гетто могли опинитися втікачі з інших гетто,

<sup>105</sup> ДАРО. Ф. Р-42. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 32.

<sup>106</sup> Pola Grinstein, Interview 21494, Part 2.

<sup>107</sup> Irvin Miller, Interview 22892, Part 2.

<sup>108</sup> Kruglov Alexander, Martin Dean. Ostrozec. *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Vol. II. Part B. P. 1441.

які було ліквідовано раніше. Наприклад, до Острожця з Луцька втекла сім'я Лізи Шехман, бабуся та дідусь якої проживали в цьому містечку<sup>109</sup>. Про наявність в Острожці євреїв, які втекли з гетто Дубна та Луцька, зазначає Лідія Літвінчук: «Ну були наші, а були такі, що ото як в Дубно побили раньше, в Луцьку раньше, то сюди втікали. До друзей, до родини, до родичів. То таке було. Кожне свою родину шукало»<sup>110</sup>. Через це загальна кількість в'язнів у гетто напередодні його ліквідації могла сягнути 1700 осіб, які були змушені жити в дуже скрутних умовах. Натан Пітерс пригадував, що його родина жила по 5–6 осіб у кімнаті, і це ще було велике везіння, адже у багатьох інших умови були гіршими<sup>111</sup>. Деякі бранці через брак місця в гетто жили в сараях. «Сотні людей зігнали в невеликі хати, обнесли колючим дротом. Там не те, що лягти, сісти ніде було...», — зазначала Ніна Миколайчук<sup>112</sup>.

Гетто охороняли переважно службовці допоміжної поліції, які безпосередньо виконували розпорядження німецької жандармерії. Стежити за порядком у межах гетто призначили кілька неозброєних єврейських поліцейських (які мали хіба що дерев'яні палиці). Натан Пітерс свідчив: «...думаю, двоє українців, двоє поліцейських. То були українці, бо німців тоді було вкрай мало: лише один лейтенант та приблизно троє його помічників. Усім іншим займались українці — український комендант, українська поліція. Здається, там був один чи два українці, а також четверо або, можливо, п'ятеро єврейських поліцейських. Вони мало чим могли допомогти, бо якщо б їх ввіймали, то застрелили б»<sup>113</sup>. Найпевніше, Натан Пітерс говорить саме про німецьку жандармерію, що існувала в Острожці як районному центрі. Їхня приблизна чисельність у таких невеликих населених пунктах могла становити до трьох осіб. Про те, що гетто охоро-

<sup>109</sup> Liza Schechman, Interview 37851, Part 3.

<sup>110</sup> Аудіоінтерв'ю з Лідією Данилівною Літвінчук.

<sup>111</sup> Nathan Peters, Interview 3150, Part 1.

<sup>112</sup> Аудіоінтерв'ю з Ніною Федорівною Миколайчук.

<sup>113</sup> Nathan Peters, Interview 3150, Part 1.

няла здебільшого українська допоміжна поліція, зазначав і Анатолій Бурштейн<sup>114</sup>.

Огорожа в гетто була нещільною, тому євреї Острожця мали змогу робити підкопи під колючим дротом і виходити вночі у пошуках їжі. Рятуючись від голоду, в'язні обмінювали в місцевих українців речі на продукти (подеколи — отримували харчі безкоштовно). Лідія Літвінчук згадувала: «Вони ноччу приходили, й до нас приходили й скрізь ходили ноччу. В 4 часа ночі ми виставляли молоко на двір, а вони приходили й забирали. Ну вони нам приносили за те сіль, цукор і керосину... Сітка була загороджена, то вони під сіткою робили нори й так вилазили тими норами й приходили. То жива людина їсти хоче, то мусить»<sup>115</sup>. Почасті такі торгові взаємини, за словами Лідії, були зумовлені попередніми тісними контактами й навіть тим, що у деяких із цих євреїв у минулому сім'я Лідії позичала гроші<sup>116</sup>. Тож почуття вдячності могло відіграти не останню роль у рішенні допомогти євреям під час скрути. Анатолій Бурштейн також розповів, що його тато викопав лазівку під огорожею і відправляв сина з речами до сіл вимінювати їжу<sup>117</sup>.

Проте не всі місцеві селяни погоджувалися на торгові обміни й навіть подарунки від євреїв. Дехто ймовірно боявся таких контактів, як-от батько пані Надії з Острожця. Він відмовився від красивої хустки, яку його доньці пропонувала знайома єврейка: «А батько казав “Де я стільки грошей візьму за хустку”, а вона була дорога. Та й не брали, а вона “Візьми, візьми. Якщо будемо ми жити, то розщитаємося, а якщо ні — то вона (донька Надія. — П. Д.) буде мене вспомипати”. Отаке було, та я так і не взяла її (хустку. — П. Д.)»<sup>118</sup>. Мабуть, тато Надії не хотів брати єврейські речі, щоб не зв'язувати себе якимись зобов'язаннями. Адже допо-

<sup>114</sup> Anatolij Burstein, Interview 44907, Part 1.

<sup>115</sup> Аудіоінтерв'ю з Лідією Данилівною Літвінчук.

<sup>116</sup> Там само.

<sup>117</sup> Anatolij Burstein, Interview 44907, Part 1.

<sup>118</sup> Аудіоінтерв'ю з Надією Трохимівною (Острожець, 29 жовтня 2011 р.). Архів УЦВІГ.



магати євреям було небезпечно: це забороняла окупаційна влада.

Ще одну можливість прогодувати старших членів своєї сім'ї мали діти євреїв, які влаштувалися на роботу до місцевих селян за їжу, як-от Ірвін Міллер<sup>119</sup>. В обмін на допомогу в господарстві український селянин щотижня давав Ірвіну картоплю та хліб, а хлопець упродовж кількох місяців проносив ці продукти до гетто й допомагав у такий спосіб своїй мамі. Той самий селянин згодом попередив Ірвіна про наближення ліквідації гетто. Натан Пітерс пригадував: «Коли ти йшов на роботу, то було справжнім благословенням на той час, тому що якимось чином ти завжди міг вкрасти що-небудь, принести додому, тому що ми сиділи у гетто, і там були тільки цеглини, але... ми йшли на роботу, тому треба було красти яблука або горох, щоб принести що-небудь додому»<sup>120</sup>.

Євреїв із гетто постійно використовували на різних роботах. Відповідальним за надання єврейської робочої сили був юденрат. Досить часто острожецьких євреїв відправляли на видобуток торфу поблизу сіл Верба та Студянка<sup>121</sup>, а також залучали під час збирання врожаю. Сара Куліш розповіла: «Після того, як ми перебралися в гетто, прийшли до мене євреї з юденрату і повідомили, що вчора у них був лейтенант Фогель і наказав надати з містечка 45 хороших хліборобів. Якщо протягом 48 годин йому їх не нададуть, він розстріляє весь юденрат, — і додали, що вони мене зарахували до числа тих 45 осіб. Тому я повинна залишити дітей і о 7 годині ранку з'явитися до юденрату». Оповідачка на власний страх та ризик відмовилася йти, бо не мала на кого залишити своїх трьох маленьких дітей. Через це до неї на подвір'я прийшов сам Фогель. Він відшмагав Сару, яка тримала дитину на руках: «Я не встигаю повернутися, як відчуваю хлест гумової нагайки. Дитина на руках жахливо кричить — нагайка вдарила по його маленькому тілу,

<sup>119</sup> Irvin Miller, Interview 22892, Part 3.

<sup>120</sup> Nathan Peters, Interview 3150, Part 1.

<sup>121</sup> Свідчення Поли Грінштейн (мовою іврит). Р. 8.



голові. У мене перед очима летять іскри. Я не знаю, що робити. Ноги стали як підкошені, і я стою як глиняна і з жахом приймаю удари»<sup>122</sup>. Сара була змушена йти на роботу, а її маленька дитина померла за два дні після побоїв. Пола Грінштейн також згадувала, що в серпні 1942 р. Фогель наказав юденрату відправити єврейських робітників жнивувати<sup>123</sup>.

Практика подібних знущань із євреїв була щоденною<sup>124</sup>. За спогадами Поли Грінштейн, у лейтенанта Фогеля була коханка-угорка, дружина польського вчителя з села Свищів, який утік із поляками: «Ця жінка була доброю до євреїв і часто заступалася за них». Вона попереджала юденрат про накази, що стосувалися євреїв, а також переховувала у будинку палацу двох сестер-єврейок — Соню та Зельду Шварцберг<sup>125</sup>.

У жовтні в Дубенській окрузі розпочалася ліквідація останніх гетто<sup>126</sup>. 9 жовтня 1942 р., коли у Райхскомісаріаті Україна нацисти здійснювали масштабну ліквідаційну «акцію», бранців із гетто Острожця зібрали на околиці містечка біля єврейського кладовища. Українських селян змусили викопати яму.

Ірвін Міллер, який був тоді хлопчиком, дізнався про підготовку вбивства від українського селянина, у якого він пас корів: «Мені вдалося домовитися про роботу на селянина. Я приглядав за коровою. В нього були проблеми з ногою... Він не міг багато чого робити, тому я робив за нього цю роботу. А на вихідних він давав мені їжу: картоплю, хліб, і я приносив це додому. І так це продовжувалось, не знаю, приблизно декілька місяців. Одного разу він сказав мені: “Я маю тобі децю сказати”, українською звісно. Я їй досі пам’ятаю, як боляче

<sup>122</sup> Свідчення Сари Куліш (мовою їдиш). С. 19.

<sup>123</sup> Свідчення Поли Грінштейн (мовою іврит). Р. 8.

<sup>124</sup> Свідчення Сари Куліш (мовою їдиш). С. 18.

<sup>125</sup> Свідчення Поли Грінштейн (мовою іврит). Р. 6.

<sup>126</sup> 5 жовтня було ліквідовано дубнівське гетто, 6 жовтня — радивилівське й козинське, 7 жовтня — варковицьке, 8 жовтня — демидівське, боремельське та вовковийське, 9 жовтня — млинівське й острожецьке гетто.

було таке почути: «Хочеш ти це почути чи ні, але я повинен тобі сказати. Вони копають могили, це означає, що вони збираються вбивати євреїв»». Ірвін Міллер одразу ж полишив усі свої справи і побіг до містечка... «Я біг і сподівався, що ще не пізно, бо якщо щось трапиться, знаєте, те саме буде і з моєю мамою. Я змушений був бігти через єврейське кладовище, це була околиця Острожця. Саме там я і побачив, як вони викопували величезну яму, деякі селяни. Я подивився, це мене просто... знаєте, наче я побачив те місце, де сам і помру»<sup>127</sup>.

Позаяк страта відбувалася майже на околиці містечка, багато сусідів-українців мали змогу спостерігати за цим. За свідченнями української мешканки, до цвинтаря привезли 19 машин з євреями<sup>128</sup>. Бранців змушували роздягатися й іти до задалегідь підготовленої ями. Розстріли тривали впродовж дня. Ось як описувала розправу одна з українських очевидиць: «Нас з хатей вигнали, то ми були аж там з тєї сторони дороги, аж там ми були далеко. Ми тільки наблюдали, дивилися, як їх привезуть машину, згрузять і на ходу роздівають до нага. Тому що вони думали, що в їх є в трусах золото зашите. То їх роздівали до гола. Голих, повністю голих гнали, і вони йшли й лягали, в яму йшли їдні за другими, старі й малі, за руки поберуться й ідуть і лягають, і їх там били. А били німці. Сиділо три німці з автоматами і їх стріляли»<sup>129</sup>. Інший свідок-українець пригадував таке: «Діток... Ну знаєте, були дітки маленькі, то немчура стояла, тако за ноги їх, і в яму. Вот так візьме, раз – і в яму, раз – і в яму»<sup>130</sup>.

Акцію проводила каральна команда СД, яка для цього прибула з м. Рівного<sup>131</sup>. Виводили євреїв із гетто й конвоюва-

<sup>127</sup> Irvin Miller, Interview 22892, Part 3.

<sup>128</sup> Аудіоінтерв'ю з Лідією Данилівною Літвінчук; Острожець з давнини до сьогодення. С. 24.

<sup>129</sup> Аудіоінтерв'ю з Лідією Данилівною Літвінчук.

<sup>130</sup> Yahad-In Unum Archives, testimony No. 78 (Ostrozhets, March 29, 2007).

<sup>131</sup> Острожець. Холокост на території ССРСР : енциклопедія / гл. ред. И. Альтман. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2011. С. 707.

ли їх до місця страти загони допоміжної поліції та німецької жандармерії. За свідченнями місцевих селян, у складі загону поліції були українці<sup>132</sup> та/або поляки<sup>133</sup>. Євреїв, які намагалися сховатися в гетто, знаходили й також розстрілювали. За даними Надзвичайної державної комісії зі встановлення злочинів німецько-фашистських загарбників, в Острожці було розстріляно «532 особи мирних жителів, серед них більшість була єврейського населення»<sup>134</sup>. Ці цифри можуть бути суттєво заниженими або ж у звіті комісії йшлося лише про жертв із Острожця. Проте серед убитих були кількасот переселених євреїв Торговиці та інших сіл і втікачі з сусідніх гетто.

Значній частині євреїв вдалося уникнути розстрілу та втекти. Про це розповів, зокрема, Натан Пітерс: «Ну, коли вони вирішили ліквідувати гетто, то був період головних єврейських свят, — я так думаю, тому що це сталося в жовтні. Яюсь так слово за словом, і багато людей просто зірвалися з ферми і втекли...»<sup>135</sup>. Ніна Миколайчук згадувала, що одній євреїці вдалося «виборساتися вже після того, як засипали ями». Ще кілька дівчат Фогель попросив залишити живими для сексуальної експлуатації. Незабаром їх розстріляли на єврейському кладовищі<sup>136</sup>. Загалом в Острожецькому районі, за даними радянської Надзвичайної державної комісії, загинули 1985 осіб, значну частину з яких становили євреї<sup>137</sup>.

<sup>132</sup> Див., наприклад: Yahad-In Unum Archives, testimony No. 78 (Ostrozhets, March 29, 2007).

<sup>133</sup> Аудіоінтерв'ю з Лідією Данилівною Літвінчук. Це свідчення про участь польської поліції видається неточним, адже поляків до лав допоміжної поліції (шуцманшафту) німці почали масово рекрутувати лише з весни 1943 р., коли багато українців-шуцманів залишали службу та прямували до лісів, щоби приєднатися до лав УПА.

<sup>134</sup> Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. 7021. Оп. 1. Д. 61. Л. 9.

<sup>135</sup> Nathan Peters, Interview 3150, Part 2.

<sup>136</sup> Kruglov Alexander, Martin Dean. Ostrozec. *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Vol. II. Part B. P. 1441.

<sup>137</sup> ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 1. Д. 61. Л. 10.

## Переховування поза межами гетто й «полювання на євреїв»

За оцінкою ізраїльського історика Ш. Спектора, приблизно 1330 осіб спромоглися втекти з гетто Острожця за весь термін його існування й напередодні ліквідації<sup>138</sup>. Втім, далеко не всім це вдавалося з першого разу. Ірвін Міллер, наприклад, пригадує, що напередодні ліквідації гетто його родина кілька разів намагалася втекти: «Ми хотіли спробувати втекти. Всі: моя мама, ми хотіли покинути гетто. Я не знав, куди нам піти, вони могли нас одразу упіймати. Там (в охороні гетто. — П. Д.) було багато поліцейських, українських поліцейських. Вони зупинили нас і загнали назад до гетто. Те місце було оточено воротами з колючою проволокою. Але нам вдалось вийти з нього, проте вони все одно нас впіймали і повернули назад. Тож ми чекали на свою долю... це могло статись будь-якої ночі, ми не знали, коли і на що чекати. Було дуже страшно чекати на власну смерть...»<sup>139</sup>. Мама Ірвіна згодом домовилася про допомогу з місцевим селянином: в обмін на якусь оплату він підхопив хлопчика поблизу огорожі гетто, відвіз на кілька кілометрів подалі й залишив там самого. Мабуць, чоловік побоювся надалі допомагати хлопцеві.

Усі рідні Ірвіна загинули під час ліквідації гетто. Ірвіну Міллеру вдалося пережити Голокост, однак шлях до порятунку був нелегким, сповненим багатьох поневірянь. Залишившись сам один, Ірвін зачаївся і дочекався, поки стемніє. Відтак пригадав, що в сусідньому селі живе жінка, яка раніше працювала в його батьків. Ірвін не знав її точної адреси, але з допомогою підказок селян дізнався, куди має іти: «Павліна. Вона була в нашому домі, я вважав її частиною родини: вона розмовляла мовою їдиш... знаєте, не було українців, які говорили їдишем. Але вона могла, бо упродовж довгого часу знаходилась з нами»<sup>140</sup>. Ця жінка так перелякалася, що

<sup>138</sup> Spector Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews. P. 199.

<sup>139</sup> Irvin Miller, Interview 22892, Part 2.

<sup>140</sup> Ibid.

дозволила Ірвіну залишитися лише на одну ніч, а потім попросила йти подалі, бо дуже боялася за своє життя й безпеку рідних. Ірвін прийшов до сім'ї татового товариша, якого він пам'ятав із міжвоєнних часів. Там йому дозволили залишитися лише на тиждень. Так Ірвін Міллер блукав від села до села, потайки пробираючись до сараїв українських селян і ночуючи там. Селяни часто ділилися з ним їжею, однак боялися запропонувати притулок.

У якийсь момент Ірвін Міллер натрапив на службовців допоміжної поліції, які шукали вцілілих євреїв: «Поліцейський побіг за ним (іншим хлопцем. — П. Д.), і відкрив вогонь. Інший полісмен, знає, направив рушницю на нас. Я благав його відпустити мене, і здається, йому стало мене жаль. Він сказав: “Біжи, малий”»<sup>141</sup>. Як бачимо, навіть деякі службовці поліції могли ситуативно проявляти емпатію до своїх жертв. Після цього випадку Ірвін продовжив свою, здавалося, безкінечну подорож від села до села. Люди часто приходили йому на допомогу, іноді пускали на ночівлю, а подеколи могли й прихистити на цілий тиждень, якщо на вулиці було дуже холодно. Проте зрештою всі вони просили Ірвіна піти. Страх за власне життя завжди брав гору над бажанням допомогти.

В одному з сіл Ірвіну Міллеру вдалося якимось дивом уникнути смерті після зустрічі з Медінським — місцевим чоловіком, який активно розшукував і видавав євреїв поліції. Хлопець удав із себе тутешнього і впевнено сказав, що йде додому, тож Медінський відпустив його. Після багатьох поневір'янь Ірвін влаштуватися в наймити до якогось чеського селянина: «Він спитав, чи не хочу я працювати на нього. Казав, що не хоче наймати євреїв, тож я одразу заперечив, що я не єврей. Каже “Це добре”». Хлопець неодноразово був за крок від загибелі. Попри готовність багатьох селян допомогти, майже в кожному населеному пункті був донощик, який повідомляв допоміжній поліції про те, що в селі є євреї: «Там було декілька поліцейських, українців, що ходили по полю і шукали людей. Вони знали, що хтось ховається.

<sup>141</sup> Irvin Miller, Interview 22892, Part 3.

Завжди був донощик»<sup>142</sup>. Остання теза промовисто характеризує соціальну динаміку ставлення місцевого населення до колишніх єврейських сусідів, які, вочевидь, були приречені на смерть. Дуже багато селян співчували євреям і часто ділилися з ними їжею, проте достатньо було одного зрадника, щоб поліція виявила та вбила вцілілих.

Багато євреїв, які спромоглися втекти з гетто за весь період його існування або напередодні ліквідації, шукали притулку в навколишніх хуторах або в лісах. Їхня доля була дуже схожою до поневірянь Ірвіна Міллера. Сара Куліш (яка вціліла разом із двома дітьми, оскільки в момент ліквідації гетто перебувала на сільськогосподарських роботах біля Острожця) згадувала, як спочатку опинилася в домівці якогось поляка, який страшенно боявся за своє життя та просив її негайно піти: «...поляк говорить далі, що скрізь розвішані оголошення, що хтось знає, де знаходяться євреї, зобов'язаний негайно повідомити міліції і буде винагороджений. Той, хто буде ховати єврея, або знати, де ховаються євреї і не повідомить, буде розстріляний разом із родиною»<sup>143</sup>. Вмовивши його дозволити заночувати в скирті неподалік від будинку, Сара вже наступного дня попрямувала далі. У лісах вона потрапила на табір із 70 євреїв, що певний час жили у землянках біля с. П'янке. Сара писала, що «недалеко від лісу, на хуторі жила літня українська пара, яка зглянулася над нами і давала нам трохи гарячої їжі для моїх дітей»<sup>144</sup>. Утікачі ночували в землянці, а харчі випрошували в селян. В якийсь момент їхня група зіткнулася із місцевими, які, мабуть, сподівалися отримати винагороду за те, що видадуть євреїв поліції. Розповідь Сари про цю зустріч варта розлогого цитування й окремого аналізу:

*«Одного разу вночі, це було в місяці Шват (лютий), я почула в темряві селянські голоси. Я тихенько вибігла назовні і стала на горбок біля нашої землянки, і бачу трьох чоловіків з сокирами і ломами – стоять і курять цигарки. У мене серце завмерло.*

<sup>142</sup> Ibid.

<sup>143</sup> Свідчення Сари Куліш (мовою їдиш). S. 23.

<sup>144</sup> Там само. S. 18.

Я розумію, що прийшов наш кінець. Я сховалася під кущем терну і чекаю, що тут буде.

Я чую крики і стрілянину. Також троє молодих неевреїв – до речі, знайомі підлітки з нашого містечка, – взялися за роботу. Вони підійшли до сусідньої землянки і наказали виходити, вийшов Авігдор.

– Ну, зараз ми тебе прикінчимо...

Єврей говорить одному з них:

– Микита, ти йдеш мене вбивати? А ти пам'ятаєш, як я допомагав твоєму батькові купувати у Ледуховського землю?

Той ні слова не відповів і вдарив його по голові залізним ломом»<sup>145</sup>.

Сара зачалася, й мисливці не помітили її. Їй довелося тихо спостерігати за тим, як один за одним убивали всіх її знайомих євреїв, одну із жінок згвалтували. Також на її очах убили двох дітей: «Вони витягли з ями мого племінника і вбили його. Я сиджу під терном і бачу все це. Я думаю: якщо візьмуться за моїх дітей, тоді я вийду. Але ні»<sup>146</sup>. За словами Сари, її обох дітей нападники чомусь залишили живими, але забрали з собою, тому вона так і не насмілилася вийти зі схованки: «Так як я бачу, що з малими вони нічого не роблять, я не показуюсь їм». Уже через кілька днів Сара дізналася, що їх убили: «По дорозі зустрічаю одного християнина, який розповів мені, що висить оголошення про те, що всі ті євреї, які хочуть забрати своїх дітей, повинні негайно повідомити в міліцію. Якщо батьки дітей протягом трьох днів не повідомлять, то діти будуть розстріляні. Я розумію, що це вони хочуть за допомогою дітей схопити тих євреїв, що ще залишались живими. Але я йду. Я все одно не хочу жити без моїх дітей. У самого села зустрілася мені селянка, і каже мені, що нічого туди вже йти, що всі діти вже розстріляні»<sup>147</sup>.

Одна деталь у цій розповіді видається дивною: чому нападники, холоднокровно вбивши усіх інших євреїв, і дітей також, вирішили залишити живими дітей Сари? Щоб вима-

<sup>145</sup> Свідчення Сари Куліш (мовою їдиш). S. 24.

<sup>146</sup> Там само. S. 25.

<sup>147</sup> Там само. S. 26.



нити їхніх батьків (як вона сама це пояснює)? Проте як нападники могли здогадатися, що Сара переховувалася?

У 1990-ті в інтерв'ю для Архіву візуальної історії та у надрукованих спогадах «Одіссея Соні»<sup>148</sup> Сара Куліш розповіла іншу версію тих подій. У той час, коли відбувалася найжахливіша в її житті подія, вона начебто перебувала не в лісі, поряд зі своїми дітьми й іншими євреями<sup>149</sup>, а в одного старого чеського подружжя, яке допомагало їй продуктами (про цих людей Сара згадувала й раніше, однак зазначала, що прибігла до них відразу після того, як сталося це жахливе вбивство, а її діти ще нібито залишалися живими, а ще називала цю пару українцями). Отже, вона почула стрілянину й хотіла одразу ж побігти до лісу, однак подружжя відмовило їй, переконавши, що так буде краще для неї та її дітей. Пере чекавши, Сара прийшла до лісу зі спеченим за допомогою української/чеської пари хлібом: *«Боже мій, що я побачила там, всіх їх, всіх дітей, вони вивели наверх, і всі вони лежали в лісі. Сили небесні! Я прийшла до нашої ями і побачила, що мої діти там теж лежать. Маленька дівчина, у мене маленька шаль була, коли я йшла, я дала її їй, так що шаль була біля неї, і у неї були світлі кучері, така красива вона лежала, неначе спала. Вона отримала кулю ось сюди, в плече і все навколо було в крові, а моему хлопчикові потрапило в ноги. Коли я прийшла й побачила це, та кров була ще теплою... І двоє діток ніби заснули, а поруч із ними двоє інших діток також повністю закривавлені»*<sup>150</sup>. Сара розповідала, що перебувала в лісі кілька днів, втративши лік часу. Вона лежала поряд із тілами власних дітей. Зрештою отямившись, вона вирішила зробити усе, щоб уникнути такої жахливої смерті.

Ми вже ніколи не дізнаємося, яка з цих двох історій є правдивою. Перші спогади Сари — дуже яскраві й деталізовані. Вона могла справді бути свідком тих подій, бачити все на власні очі. Проте Сара, можливо, вирішила приховати

<sup>148</sup> Papper Sonya. *Sonya's Odyssey*. Pp. 91–93; Sonia Papper, Interview 00043, Part 2.

<sup>149</sup> Sonia Papper, Interview 00043, Part 2.

<sup>150</sup> *Ibid.*, Part 2; Papper Sonya. *Sonya's Odyssey*. P. 92.



той факт, що її дітей убили, а вона лише спостерігала за цим і не наважилася втрутитися. Хоч би там як, ці розповіді свідчать про те, як важко було євреям, які пережили Голокост, опрацювати свій драматичний досвід і ділитися найболючішими спогадами.

Ще одне важливе запитання: чому українське подружжя з першої версії розповіді, яке допомагало Сарі, перетворилося на чеське в пізніших спогадах. Якщо дітей Сари вбили українські селяни, можливо, що з часом вона не хотіла вірити в те, що інші українські селяни допомогли їй вижити. Напевно, тому в другому свідченні Сара не згадала про ще одних українців: молоду пару Сергія та Марусю, які переховували її впродовж кількох місяців. На думку дослідника Андрія Усача, такі зміни в спогадах Сари можна пояснити і впливом уже сформованого в 1990-ті рр. нарративу про Голокост серед єврейських діаспор, за яким чехи дуже часто поставали в образі рятівників.

Натан Пітерс і ще вісім осіб знайшли притулок у хліві українського селянина баптистського віросповідання Петра Павловського<sup>151</sup>. Натан стверджує, що вижив завдяки тому, що його батько підкупив цього незаможного селянина: *«Він був дуже бідним селянином. Здається, в нього було шестеро дітей і чотири акри землі. Тобто, це все. Він поговорив з ним, і не знаю... не знаю, чи то батько дав йому грошей, чи то одягу. Ну, він чимось заплатив тому селянину. Не знаю, чим саме, але той взяв нас до себе»*<sup>152</sup>.

Важливо зауважити, що в той час не існувало абсолютно «святих» людей, які діяли суто з безкорисливих мотивів. З огляду на реалії тогочасного життя, люди, які допомагали євреям, мали значно складнішу систему мотивацій. Водно-

<sup>151</sup> У 1978 р. Петрові Павловському та його брату Ігнату було надано почесне звання Праведників народів світу. В інформаційній довідці Яд Вашем зазначено, що вони допомогли десятьом євреям: Михайлу й Шмуелю Грінштейнам з Олики й вісьмом євреям з Острожця — Ізраелю й Сарі Подешва, їхнім дітям Аарону, Менахему (Натан Пітерс), Фейзі, сестрі Сари Хаї-Леї Касельман, її сину Аарону Гевантману та Роні Шварцберг. Дев'ять із них дожили до кінця війни. Детальніше див.: База даних Праведників народів світу країн колишнього СРСР, Яд Вашем.

<sup>152</sup> Nathan Peters, Interview 3150, Part 2.

час будь-яка допомога, зокрема й за винагороду, була надзвичайно цінною для євреїв. Украй мало людей виявляли готовність ризикувати своїм життям навіть за гроші. Значно більша кількість воліла залишатися осторонь або ж обдурити євреїв, отримавши від них якісь цінності. У такій ситуації оплату можна вважати частковою компенсацією за готовність піти на великий ризик. Ба більше, матеріальні цінності й кошти були необхідні помічникам євреїв, щоб купити їжу й за потреби підкупити поліцейських. Тому порятунок без цих ресурсів був украй проблематичним. Подальші події з історії сім'ї Натана добре це демонструють.

Петро Павловський заховав євреїв на верхньому поверсі молотильні, в окремій таємній кімнаті. Проте через бідність він не мав змоги годувати сім'ю Натана. Тож утікачі по черзі виходили вночі й отримували їжу від якогось чеського селянина. Зрештою Петро залучив свого брата Ігната, який мешкав на сусідньому хуторі й допомагав постачати продукти. Натан вважав, що вони змогли вижити в тій схованці завдяки не лише підтримці українських селян, а й випадковому збігу обставин. Його тата шукали після ліквідації острожецького гетто, адже він був відомим в Острожці торговцем. Одного разу поліція вбила вісьмох євреїв, і поширилася чутка, що вбиті належали до родини Натана (оскільки їх у схованці також було восьмеро). Саме тому упродовж року їх ніхто не шукав і не підозрював, що вони досі живі. В іншому випадку поліція найімовірніше знайшла б їх.

Урятовані острожецькі євреї з великою вдячністю згадують багатьох чеських селян із сусідніх хуторів, від яких часто отримували допомогу. Готовність чеського населення солідаризуватися з жертвами окупаційного режиму можна пояснити, зокрема, тим, що їхня батьківщина також була поневоленою у той час. Їхня нелояльність до німців особливо зросла після ліквідації чеського села Малин в Острожецькому районі 13 липня 1943 р., під час якої загинули 603 мешканці<sup>153</sup>.

<sup>153</sup> Про знищення с. Малин див.: McBride J. Through an Ethnic Lens, Darkly: The Massacre at Malyn, July 1943. Доповідь представлено на міжнародній конференції «Друга світова війна та відтворення історичної пам'яті в сучасній Україні» (23–26 вересня 2009 року, Київ) (укр. версія: <http://ww2-historicalmemory.org.ua/presentation.html>).

Водночас, серед чехів міг рости й страх перед невідворотним покаранням, якщо вони порушать німецькі правила. Приміром, чеський селянин, який допомагав Міллеру, спершу запитав, чи Ірвін не єврей.

Подеколи відчутну допомогу євреям надавали місцеві представники протестантських громад, зокрема баптисти. Наприклад, Полу Грінштейн тиждень переховував у своєму домі баптист із села Терешов на ім'я Хома, у якого було вісім дітей і який ще ховав єврейського хлопчика. Як пригадувала Пола, «він сказав, що Бог надіслав мене йому і що на ньому обов'язок турбуватися про мене та допомагати мені». Хома постійно хотів повернути Полу в християнську віру, пояснюючи вбивства євреїв тим, що євреї «не вірили в Ісуса». Однак навіть усередині тих українських родин, які допомагали євреям, інколи не було однастайності. Наприклад, Пола незабаром була змушена піти з дому Хоми «через його брата, який за характером був повною його протилежністю — грабіжником та вбивцею, що був пов'язаний із людьми Бандери і погрожував брату, що видасть його разом з євреями, яких той ховає»<sup>154</sup>. Подібні ситуації трапилися з нею ще кілька разів.

Доля вцілілих євреїв із гетто Острожця, які переховувалися у лісах окупованої Волині, часто залежала від поведінки лісників. Вони патрулювали територію лісу, знали там кожен куш і помічали будь-які зміни в місцевості. Як і службовці поліції, лісники мали право носити зброю, тож іноді брали участь в облавах на євреїв разом із допоміжною поліцією. У сусідньому з Острожцем селі Надчиці лісник Мартин Боровик і його заступник Максим Ліщук у листопаді 1942 р. виявили на території Надчиського лісу групу з 17 євреїв. За їхніми словами, вони деякий час навіть допомагали їм (можливо, за матеріальну винагороду, однак це не було доведено), проте згодом вирішили здати. Разом зі службовцями допоміжної поліції й місцевим селянином Михайлом Мосіюком<sup>155</sup>

<sup>154</sup> Свідчення Пола Грінштейн (мовою іврит). Р. 15.

<sup>155</sup> Улітку 1941 р. він також був службовцем поліції в с. Надчиці, поки загін не розформували, у 1942 р. Мосіюк уже був звичайним селянином.

у листопаді 1942 р. вони взяли участь в облаві, чітко вказавши на землянку, в якій переховувалися жертви, — в глибині лісу с. Надчиці. Більшість із цих євреїв загинула від рук п'яти поліцейських із Торговиці<sup>156</sup>. Цілком імовірно, що частина цих євреїв (або й усі) були втікачами з ліквідованого острожецького гетто.

Пола Грінштейн після війни розповідала про те, як їй удавалося виживати: *«Ми поблукали до села Пітушків, а звідти до інших сіл: Пісніков, Довгошиї, Терешов. Лісами навколо цих сіл ми кружляли майже 8–9 місяців, з серпня 1942 р. до травня 1943 р. Протягом всього цього часу нам не вдалося знайти постійного притулку. Вдень та більшу частину ночі ми ховалися у лісі. Рано вранці ми випробовували вдачу у дворах селян. Бували такі, що давали нам трохи їжі, а бували й такі, що виганяли нас, або жалкуючи, що не можуть нам допомогти, або з погрозами видати нас»*<sup>157</sup>.

Ставлення місцевого неєврейського населення до переслідування євреїв і надання (або ненадання) їм допомоги можна узагальнити словами Ірвіна Міллера: *«Більшість людей співчували мені, проте ніхто нічого не робив. ...А в тих людей, які дійсно були добрими, співчували тобі, давали їжу, можна було лишитись лише на деякий час. Але навіть вони*

<sup>156</sup> АУ СБУ в Рівненській області. Ф. 4. Спр. 8292. Боровик М. П., Мосіюк М. М. Арк. 17, 49–53. Під слідством опинилися лісник Мартин Боровик і його односельчанин Михайло Мосіюк. Розслідування відбувалося в травні — червні 1944 р. в Ростові, де обидва перебували на службі в Червоній армії. Зрештою підслідні зізналися й були визнані винними в тому, що видали місце перебування євреїв і брали участь в облаві на них. Щоправда, так і залишилося загадкою те, чи справді лісник Боровик разом зі своїм заступником спершу допомагав євреям, і якщо так, то чому вирішив їх видати. Михайло Мосіюк, колишній службовець поліції с. Надчиці (служив у липні — серпні 1941 р. до ліквідації загону в селі), мав конфлікт із Боровиком через те, що випасав корів на території лісу й двічі отримував штрафи за це. Цілком імовірно, що, випасаючи корів, він міг помітити, що в лісі переховуються євреї, й шантажувати Боровика або й без його відома видати їх поліції, щоб помститися «кривдникові». Зрозумівши, що євреїв викрито, Боровик, можливо, вирішив приєднатися до облави, щоб обезпечити себе і своїх рідних та зберегти посаду лісника.

Дякую Андрієві Усачу за надану копію кримінальної справи.

<sup>157</sup> Свідчення Пола Грінштейн (мовою іврит). Р. 8.

волили, щоб ти покинув їхній дім»<sup>158</sup>. Окрім голоду й холоду, була постійна небезпека, що їх викриють — місцева поліція або навіть прості селяни. Ще одну ворожу силу становили ті, кого вцілілі євреї у своїх свідченнях називають «людьми Бандери» — себто вояки УПА (Української повстанської армії) або Служби безпеки ОУН (Організації українських націоналістів). Пола Грінштейн наводить багато прикладів переслідувань євреїв «людьми Бандери» та згадує, що трьох єврейських кравців з Острожця (Еліягу) та Олики (Міхаель і Бен-Ціон Кропніки), які в лісі доєдналися до загону УПА, згодом убили члени цієї групи<sup>159</sup>. Пола також згадує, що жертвами «бандерівського підпілля» стали Хая Дрейшфон із Олики й Соня Фрідман із Острожця, які переховувалися в селян.

Євреї не були для УПА ключовим ворогом, ставлення до них залежало від рішень окремих командирів і бійців. Якщо в них були антисемітські переконання — євреїв убивали. Деякі солдати УПА рятували євреїв. Наприклад, Федору Коротюку із с. Річиця поблизу Тучина Яд Вашем у 2022 р. надав звання Праведника народів світу<sup>160</sup>. Щоправда, за деякими даними, він приховував від інших бійців УПА той факт, що допомагає євреям<sup>161</sup>.

Частина євреїв Волині рятувалася у створених радянськими партизанами «сімейних таборах», деякі вступали до лав партизанів (якщо мали зброю)<sup>162</sup>. Проте боротьба радянських партизанів і УПА проти німців подеколи загрожувала життю вцілілих євреїв, адже німецькі війська часто органі-

<sup>158</sup> Irvin Miller, Interview 22892.

<sup>159</sup> Свідчення Пола Грінштейн (мовою іврит). Р. 16.

<sup>160</sup> Відповідне подання до Яд Вашем зробив український історик Андрій Усач.

<sup>161</sup> АУ СБУ в Рівненській області. Уголовное дело № 954. Коротюка Федора Трифановича. Начато 16 августа 1944. Окончено — 2 октября 1944. Том 1. Арх. № 11368. Арк. 27–29.

<sup>162</sup> Наявність зброї часто була обов'язковою умовою вступу до радянського партизанського загону. Без неї не хотіли приймати навіть дужих чоловіків. Жінок і дітей подеколи (але не завжди) партизани вважали зайвим тягарем.

зовували відплатні акції у відповідь на дії партизан, зокрема спалювали українські, білоруські, польські та чеські села. Разом із селянами гинули і євреї, яким місцеві мешканці надавали допомогу. Одна з таких акцій німецької окупаційної влади відбулася 13 липня 1943 р.: було спалено чеське село Малин неподалік Острожця. Загинули 532 жителі — 374 чехи, 132 українці та 26 поляків<sup>163</sup>. У Малині загинула принаймні одна єврейська сім'я — лікаря з Праги Отто Гросса, які ще в довоєнний період переїхали до Малина<sup>164</sup>. Вбивство вчинили німці разом зі службовцями шуцманшафту, серед яких, за свідченнями очевидців, були українці й поляки. Американський історик Джаред МакБрайд вважає це дуже промовистим прикладом того, як українські та польські службовці шуцманшафту допомагали вбивати представників своїх же етнічних груп. Подеколи динаміку воєнного насильства важко пояснити, спираючись лише на національні підходи.

## ПОВОЄННЕ ЖИТТЯ

### *Повернення до Острожця, покарання злочинців і рішення про еміграцію*

За оцінками історика Шмуеля Спектора, Голокост вдалося пережити близько 20–30 євреям з Острожця<sup>165</sup>. Всього із них урятувала згадана вище родина Павловських. Загалом це близько 5 % довоєнної кількості мешканців. Для порівняння: з сусідньої Торговиці вижив лише один Ірвін Міллер.

Повертаючись додому, ці євреї наражалися на різні реакції з боку колишніх сусідів. Дехто допомагав їм отримати на-

<sup>163</sup> McBride Jared. Contesting the Malyn Massacre. P. 9. За іншими оцінками, загинули 603 особи.

<sup>164</sup> Ibid. P. 27.

<sup>165</sup> Spector Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews. P. 358.

зад свої будинки й майно, натомість інші відмовлялися та навіть погрожували, вважаючи ці речі власними. Пола Грінштейн пригадувала, що вона марно просила місцевого старосту Микиту Савчука в с. П'янке біля Острожця повернути речі, які він привласнив після розправи над її батьком ще на початку окупації: *«Я попросила у нього лише продуктів, але він зневажливо викинув мене геть і ще погрожував мене побити, якщо я наслідую вдарити до його будинку»*. Відтак жінка пішла до чеської селянки, яка нагодувала її та звернулася по допомогу до органів радянської влади. Завдяки цьому Пола отримала більшість із речей, розпошених по домах різних мешканців<sup>166</sup>. За її словами, Микита Савчук потрапив під суд, і вона нібито їздила до Луцька свідчити проти нього. На жаль, не вдалося знайти жодної кримінальної справи, в якій фігурував би цей чоловік. Варто зауважити, що Полі довелося переховуватися ще впродовж трьох тижнів після приходу радянської армії: *«У перші дні та тижні нам було важко орієнтуватися в новому становищі. Ми навіть не знали, чи можемо ми вказувати себе. У селах продовжували заправляти люди Бандери»*<sup>167</sup>. Зрештою Пола Грінштейн вирішила за першої ж нагоди емігрувати до Німеччини. Із 1945 до 1949 р. вона мешкала в Мюнхені, а згодом скотактувала зі вцілілим родичем у Ізраїлі й 1949 р. перебралася жити туди.

Сара Куліш унаслідок Голокосту втратила чоловіка і трьох дітей. Вона деякий час намагалася налагодити своє життя в м. Рівному. Своє повернення до рідного містечка Сара описує так: *«Я приїхала до Острожця, ані домів, ні Шула... Я навіть не знаю, де я народилася, де стояв той будинок...»*<sup>168</sup>. Коли Сара безцільно блукала околицями, до неї підійшла знайома українка, яка до війни добре знала її сестру. Жінка запросила Сару до себе й розповіла їй про долю острожецьких євреїв. Виявилось, що вона взяла на збереження чимало речей сестри Соні й тепер пропонувала повернути їх. Сара

<sup>166</sup> Свідчення Поли Грінштейн (мовою іврит). Р. 17.

<sup>167</sup> Там само.

<sup>168</sup> Sonia Papper, Interview 00043, Part 2.



відмовилася брати будь-що зі словами: «Я хотіла б повернути свою сестру або її дитину, а речі, мені нікуди йти, і мені нічого з того не потрібно»<sup>169</sup>. Повернувшись із Острожця до Рівного, вона якось на ринку побачила, як українці й поляки торгували: «...я дивлюся, а на столах у них наші Тори...<sup>170</sup> і вони використовують їх як папір. Усе, що вони продавали, вони пакували в той папір. Я не могла там залишатися і не могла дивитися на те, що вони робили з нашими... Отже, я поїхала до Польщі»<sup>171</sup>.

У своїх перших письмових спогадах, які зберігаються в Єврейському історичному інституті у Варшаві, Сара описала ще одну трагічну історію, яка сталася з її рятівниками Сергієм<sup>172</sup> і Марусею (як уже зазначено, з пізніших спогадів ця історія чомусь зникла): «Одного разу приходять до мене Маруся, вся заплакана. Заарештували її чоловіка. Йому загрожує смертна кара. Хтось на нього доніс, що він ховав бульбівців<sup>173</sup>. Я відпросилася на день з роботи і швидко поїхала в район дати свідчення, що все це брехня, що він врятував мене від вірної смерті, ховаючи у себе багато місяців, що за це хочуть помститися саме місцеві бульбівці. Мене просять, щоб я розповіла про знайомих селянок. Я їм теж розповіла, що їхні чоловіки і сини з нами робили. З трьох убивць в лісі одного посадили, один втік, а третій вже встиг вступити в Червону армію. Сергія випустили, і я, задоволена, поїхала назад»<sup>174</sup>. На жаль, Сара не називає імен кривдників. Через деякий час Сергія, якого Сара допомагала визволити

<sup>169</sup> Ibid.

<sup>170</sup> Тора — П'ятикнижжя Мойсея, священна книга в юдаїзмі та християнстві.

<sup>171</sup> Sonia Papper, Interview 00043, Part 2.

<sup>172</sup> У пізніших спогадах Сара називає його Яковом і зазначає, що він тісно взаємодіяв із якимись озброєними людьми — нібито «бандерівцями».

<sup>173</sup> Можливо, йдеться про бійців УПА. Місцеве населення іноді називало їх «бульбівцями», оскільки спершу УПА використовувала назву «Поліська січ», яку створив Тарас Бульба-Боровець. Або ж оповідачка справді мала на увазі бійців цього загону. Зрештою багато з них у 1943–1944 рр. добровільно або силоміць стали частиною УПА, створеною ОУН (б).

<sup>174</sup> Свідчення Сари Куліш (мовою їдиш). S. 18, 28.



з в'язниці, повісили ті, кого вона назвала «бульбівцями»: «Пару днів потому знову прийшла Маруся, знову заплакана, і розповіла мені, що буквально на другий день після його звільнення його повісили в лісі. На ньому був напис: “За порятунок євреїв”». Після цього Сара почала швидко шукати шляхи до еміграції: «Я вирішила покинути країну, просочену кров'ю нашого народу. Покинути гніздо вбивства і розбою. Я вирішила відправитися по світу шукати спокійний куточок, де я б могла закінчити свої роки як людина»<sup>175</sup>. Спочатку Сара Куліш поїхала до Любліна, потім — до Лодзя і зрештою опинилася в Баварії. Свій досвід перебування в таборі для переміщених осіб у Баварії вона описала як життя без даху під дощем без будь-яких зручностей. Згодом вона переїхала до дещо кращого табору, в якому вона прожила в цілковитій непевності ще близько двох років, відтак емігрувала до США й оселилася в Лос-Анджелесі. Сара одружилася з Льюїсом Гріном, який також пережив Голокост, зокрема тривалий час перебував у концентраційному таборі Аушвіц. У перші роки спільного життя вони намагалися налагодити матеріальне становище, придбати житло й побудувати кар'єру. Проте здоров'я Льюїса було підірвано через перебування в нацистських концентраційних таборах. Вони прожили разом 19 років, Льюїс помер у 1976 р. Сара одружилася втретє у 1987 р. — з Гарі Паппером, з яким вони ходили до однієї синагоги<sup>176</sup>. Цей останній шлюб був для Соні Паппер, можливо, найщасливішим.

Натан Пітерс також повернувся до Острожця, щоб зрозуміти, що сталося, побачити, який вигляд має містечко зараз, і провідати свого рятувальника — Петра Павловського. Ось так він описав побачене: «Все місто було розібрано. Абсолютно всі дома... Вони продали всі будинки. Наскільки я розумію, вони розпродали всі будинки селянам, а ті вже їх розібрали. Залишилось приблизно шість чи сім будинків, і наш дім був серед них. А в ньому... в ньому була російська поліція... Нам було цікаво, що сталося і чи лишився хто-небудь. Але не ли-

<sup>175</sup> Свідчення Сари Куліш (мовою їдиш). S. 18.

<sup>176</sup> Sonia Papper, Interview 00043, Part 3.

шилось нікого... нікого»<sup>177</sup>. Практика розпродажу майна й будинків убитих євреїв була поширеною в усьому Райхскомісаріаті Україна. За спеціальним розпорядженням райхскомісара Еріха Коха було дозволено продавати ті будинки убитих євреїв, які перебували в аварійному стані<sup>178</sup>. Їх використовували як матеріали для ремонту або будівництва нових селянських хат. Значна частина будинків справді перебувала в аварійному стані, оскільки після вбивства їхніх власників місцеві селяни часто забирали майно і навіть починали самовільно розбирати домівки. Хоча продавали й незруйновані будинки.

Побачене в Острожці, мабуть, вплинуло на рішення Натана емігрувати за кордон. Світ, який він знав, назавжди зник. Єврейські громади більше не мешкали на Волині, залишилися лише поодинокі вцілілі люди, що снували навколо, наче тіні свого минулого. Тож він перебрався до Чехословаччини, звідти до Австрії, а потім — до Мюнхена. В Австрії йому довелося мешкати в розбомбленому госпіталі, а в Мюнхені — на території напівзруйнованого музею. Натан знайшов гідний притулок лише в таборі для переміщених осіб Фьоренвальд. Він мешкав там до 1947 р., відтак емігрував до Канади (в Монреаль), де розпочав будувати нове життя.

Ірвін Міллер одразу після війни також на деякий час осів у Рівному, а потім вирішив повернутися до рідної Торговиці. Те, що він там побачив, мало відрізнялося від досвіду Соні Паппер, Натана Пітерса й Поли Грінштейн: «...мій дім вже не був там, мій дім знесли і продали все, що там було. Все, що я знайшов, це лише яму від підвалу. Єдиним будинком, що я побачив, був дім мого дядька, а від мого дому не залишилось нічого. Коли я... я пішов до того ветеринара, що жив у нашому домі, то побачив, як висіло батькове пальто. Не знаю, ми лишили багато речей йому з надією на те, що він сховає їх,

<sup>177</sup> Nathan Peters, Interview 3150, Part 3.

<sup>178</sup> Долганов Петро. Бенефіціари Голокосту: роль сусідів у пограбуванні євреїв Волині у період нацистської окупації. Місто: історія, культура, суспільство. 2020. № 9 (2). С. 46–87. URL: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/issue/view/11>

а після хтось з нас, з тих, хто виживе... Ну я маю на увазі, що ми лишили, ми лишили йому багато наших речей. Ну я спитав у нього, чи збереглося бодай щось від моїх батьків, з нашого дому. І я ж бачив те пальто. Він сказав: “Ні”»<sup>179</sup>.

Коли почали ширитися чутки про загрозу масового вбивства або переселення до гетто, багато євреїв зверталися до своїх християнських сусідів із проханням заховати майно. Дехто із цих сусідів, як-от селянка, що взяла на зберігання речі сестри Соні Паппер, благородно повертав їх попереднім власникам. Проте інші, як сусід Ірвіна Міллера, відмовлялися це зробити й навіть дратувалися через те, що власники вижили й тепер можуть претендувати на втрачену внаслідок геноциду власність.

Із розповіді Ірвіна Міллера дізнаємося, що в Торговиці, як і в Острожці, нацистська влада розпродала всі єврейські будинки місцевим селянам. Після побаченого Ірвін Міллер також зрозумів, що його більше нічого не тримає в рідних краях, бо вони вже не є рідними. Тож він подав заявку на еміграцію.

У свідченнях Ніни Миколайчук згадано про вцілілу єврейку Масю, яка залишилася в Острожці й у повоєнний період довгий час працювала лікаркою-терапевткою. Проте майже нічого не відомо, як цій дівчині вдалося дожити до кінця війни й під впливом яких чинників вона приймала рішення залишитися<sup>180</sup>. Насправді на Волині траплялися випадки, коли вцілілі євреї залишалися, а не емігрували.

Окремі українські селяни з Острожця також із жалем згадують євреїв. Пані Надія зазначила: «Було добре, як вони (євреї. — П. Д.) були, непогано так, як я пам'ятаю. Вони не були погані, вони були добрі. Як щось біда, то вони помагали людям»<sup>181</sup>. Очевидно, що місцеві селяни втратили цілий пласт торговців, ремісників і лікарів. Не маємо статистики про те, скільки українських селян померли в повоєнні роки від хвороб, які можна було б вилікувати, якби не бракувало

<sup>179</sup> Irvin Miller, Interview 22892, Part 5.

<sup>180</sup> Аудіоінтерв'ю з Ніною Федорівною Миколайчук.

<sup>181</sup> Аудіоінтерв'ю з Надією Трохимівною.

фахівців із елементарними знаннями лікарської справи. Травма від втрати сусідів, друзів, партнерів, фахівців, подароване окупаційним режимом майно євреїв, співучасть у вбивствах — це дуже суперечливий і неоднозначний спадок Голокосту, який залишився місцевій громаді й досі не є до кінця осмисленим.

На жаль, майже нічого не відомо про те, чи було покарано тих, хто брав участь у вбивствах острожецьких євреїв. Встановлено ім'я та прізвище лише одного німця, який відповідальний за переслідування євреїв Острожця, — Фрідріха Фогеля. Поруч із ним діяли щонайменше три службовці місцевої жандармерії, які віддавали накази загону допоміжної поліції. Простежити їхню подальшу долю після війни не вдалося. Це спонукає до висновків про те, що вони успішно уникли правосуддя, як і десятки (якщо не сотні) тисяч інших нацистських злочинців<sup>182</sup>. Принаймні відомо, що Фрідріх Фогель точно дожив до кінця війни<sup>183</sup>. Єврейські очевидці згадують про окремі випадки судових процесів над місцевими колаборантами, але поки не вдалося знайти їхні справи в місцевих архівах. Можливо, допоможуть подальші дослідження.

## Меморіалізація

Острожець після війни перетворився на винятково українське село за етнічним складом. Місце загибелі євреїв Острожця після війни місцеві мешканці називали «єврейським окописьком». Воно було занедбаним і не мало жодного пам'ятного знаку. Через старий єврейський цвинтар радянська влада проклала шлях на с. Залав'я, вимостивши дорогу мацевами (єврейськими надгробками): *«І там же скільки ж було цих цементних пам'ятників, і всі ж вони пішли на до-*

<sup>182</sup> Відомий факт: більшість нацистських злочинців так і не опинилася на лаві підсудних. Наприклад, лише 17 осіб із 7 тисяч службовців Аушвіцу отримали обвинувальні вирoki. Детальніше про це див.: Fullbrook Mary. Reckonings. Legacies of Nazi Persecution and the Quest for Justice. Oxford : Oxford University Press, 2018. P. 298.

<sup>183</sup> McBride Jared. Contesting the Malyn Massacre. P. 20.

рогу. Знесли всіх і зробили дорогу на Залав'є»<sup>184</sup>. Так уже після німецької окупації було вчинено святотатство над старим єврейським кладовищем, що символізувало вікову історію острожецької громади.

Місце, де розстріляли євреїв, кілька разів перекопували бульдозером. Лідія Літвінчук зазначила, що там неодноразово полювали шукачі «єврейського золота». Дався взнаки тривкий стереотип про казкові багатства євреїв. За словами одного з місцевих мешканців, «тільки мені знаєте що (турбує. — П. Д.) — от там чоловік, він дерева посадив на людських кістках, ну нащо ти садиш? Коров пасуть, — негарно так! Люди зробились скотами, нащо це так?»<sup>185</sup>.

У 2013 р. зусиллями німецько-українського проекту «Захистимо пам'ять» і коштом Федерального міністерства закордонних справ Німеччини було досліджено історію Голокосту в Острожці, а на місці розстрілу почалися роботи з облаштування масових поховань і колишнього єврейського цвинтаря як меморіального місця. Пошкодження, спричинені ерозією ґрунту та плюндруванням могил, не дали змогу встановити точні межі масових поховань. Зрештою 3800 квадратних метрів оточили дерев'яною огорожею, територію меморіалу впорядкували й укріпили. Новозбудований меморіал офіційно відкрили 2 липня 2015 р. Інформаційна дошка розповідає про історію єврейської громади та її вбивство. Простота меморіалу немов підкреслює незбагненність злочину, що відбувся на цьому місці.

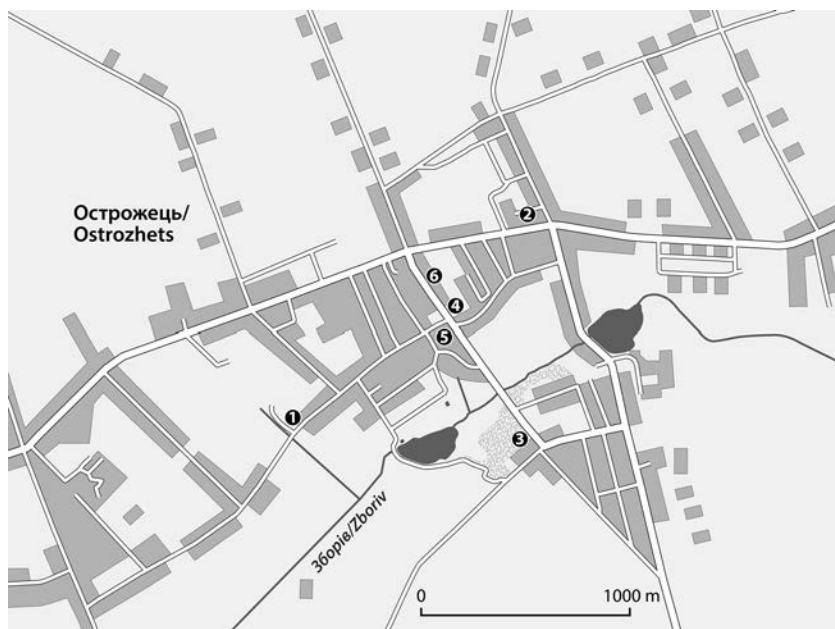
Від 2020 р. проект продовжує свою роботу під назвою «Мережа пам'яті»<sup>186</sup>. Острожецький лицей ім. Ігоря Єремеева є одним із партнерів проекту. На базі лицю оновлюють експозицію шкільного музею, частиною якої відтепер буде й історія Голокосту.

<sup>184</sup> Аудіоінтерв'ю з Лідією Данилівною Літвінчук.

<sup>185</sup> Yahad-In Unum Archives, testimony No. 78.

<sup>186</sup> Офіційний вебсайт проекту: <https://netzwerk-erinnerung.de/uk/>

## ІЛЮСТРАЦІЇ/ ILLUSTRATIONS



Сучасна мапа села Острожець: 1 – Старий єврейський цвинтар, місце масового розстрілу євреїв, сьогодні – меморіал жертвам Голокосту. 2 – Шкільний музей Острожецького ліцею ім. Ігоря Єремєєва. 3 – Палац Ледухівського, колишня резиденція представників німецької окупації, нині – шпиталь. 4 – Місце розташування синагоги, сьогодні – занедбаний приватний будинок. 5 – Ареал колишнього гетто у районі теперішньої вул. Незалежності. Вздовж вулиці ще збереглися декілька колишніх будинків єврейських сімей. 6 – Місце поблизу пошти, де збирали 40 євреїв перед розстрілом 22 серпня 1941 р.

Present-day map of the village of Ostrozhets: 1 – Site of the former Jewish cemetery where a mass shooting of Jews took place, today a memorial site to the Holocaust victims. 2 – School museum at Ihor Yermieiev Lyceum in Ostrozhets. 3 – Leduchovski Palace, the former residence of the German occupation authorities, today a hospital. 4 – Site of a former synagogue, today an abandoned private house. 5 – The former ghetto in the area of what is now Nezalezhnosti Street. A few of the buildings along the street were once the homes of Jewish families. 6 – A place where 40 Jews were gathered near the post office prior to being shot on 22 August 1941.



Пола Грінштейн, пережила Голокост у селі Острожець. Під час інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа, м. Маямі, 23 жовтня 1996 р.

Pola Grinstein, who survived the Holocaust in the village of Ostrozhets, during an interview for the Visual History Archive of the Shoah Foundation, Miami, 23 October 1996.

© VHA USC Shoah Foundation, Pola Grinstein, Testimony 21494, 1996





Соня Паппер (Сара Куліш), пережила Голокост в Острожці. Фото зроблено в таборі для переміщених осіб Покінг Вальдштадт (Pocking Waldstadt), 1947 р.

Sonia Papper (Sara Kulish) survived the Holocaust in Ostrozhets. Photo taken at Pocking Waldstadt displaced persons camp, 1947.

© VHA USC Shoah Foundation, Sonia Papper, Testimony 43, 1994





Соня Паппер (Сара Куліш) під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа, Лос-Анджелес, 4 серпня 1994 р.

Sonia Papper (Sara Kulish) during the recording of an interview for the Visual History Archive of the Shoah Foundation, Los Angeles, 4 August 1994.

© VHA USC Shoah Foundation, Sonia Papper, Testimony 43, 1994



Тато Соні Паппер — Йона Куліш, загинув під час Голокосту в Острожці.  
Дата та місце фото невідомі.

Sonia Paper's father, Jonah Kulish, perished during the Holocaust in Ostrozhets. It is not known when and where the photo was taken.

© VHA USC Shoah Foundation, Sonia Papper, Testimony 43, 1994



Ліза Шехман (від народження — Заборович), пережила Голокост в Острожці. Вона втекла з луцького гетто до своїх рідних в Острожці орієнтовно в 1942 р. Фото Лізи з родиною зроблено під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа, м. Балтимор, 19 листопада 1997 р.

Liza Schuchmin (née Zaborovich) survived the Holocaust in Ostrozhets. She escaped from the Lutsk ghetto and joined her relatives in Ostrozhets in around 1942. A photo with Liza's family was taken during the recording of an interview for the Visual History Archive of the Shoah Foundation, Baltimore, 19 November 1997.

© VHA USC Shoah Foundation, Liza Schuchmin, Testimony 37851, 1997



Натан Пітерс, пережив Голокост, переховуючись у сільській місцевості поблизу Острожця. На фото у верхньому ряду (справа наліво) – Натан, його сестра Фаня і брат Аарон. У нижньому ряду (справа наліво) – тітка Натана Хая і мама Сара. Фото зроблено одразу після війни. Точні місце й дата невідомі.

Nathan Peters survived the Holocaust in hiding in a rural area near Ostrozhets. Nathan Peters (top row, right) with his sister Fania and brother Aaron. Pictured in the bottom row are Nathan Peters' aunt Haya (right) and mother Sara (left). The photo was taken immediately after the war. The exact location and date are unknown.

© VHA USC Shoah Foundation, Nathan Peters, Testimony 3150, 1995



Натан Пігерс під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа, м. Нью-Йорк, 9 червня 1995 р.

Nathan Peters during the recording of an interview for the Visual History Archive of the Shoah Foundation, New York, 9 June 1995.

© VHA USC Shoah Foundation, Nathan Peters, Testimony 3150, 1995



Анатолій Бурштейн, пережив Голокост, перебуваючи в Острожці. Фото разом із дружиною Лілією зроблено під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа, м. Бремен, 8 червня 1998 р.

Anatolij Burstein survived the Holocaust in Ostrozhets. The photo of him together with his wife Liliia was taken during the recording of an interview for the Visual History Archive of the Shoah Foundation, Bremen, 8 June 1998.

© VHA USC Shoah Foundation, Anatolij Burstein, Testimony 44907, 1998



Ірвін Міллер — єдиний уцілілий із єврейської громади Торговиці, що поблизу Острожця. Всіх євреїв Торговиці переселили до острожецького гетто орієнтовно в квітні 1942 р. Фото зроблено під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа, м. Колумбус (Огайо), 17 листопада 1996 р.

Irvin Miller is the only survivor of the Jewish community of Torhovytsia, near Ostrozhets. All the Jews of Torhovytsia were forcibly relocated to the Ostrozhets ghetto in around April 1942. Irvin Miller during the recording of an interview for the Visual History Archive of the Shoah Foundation, Columbus, Ohio, 17 November 1996.

© VHA USC Shoah Foundation, Irvin Miller, Testimony 22892, 1996



Сім'я Ірвіна Міллера збирається в дорогу до Луцька. Торговиця, точна дата фото невідома (орієнтовно – 1930-ті).

Irvin Miller's family setting out for Lutsk. The photo was taken in the village of Torhovytisia; the exact date is unknown (around the 1930s).

© VHA USC Shoah Foundation, Irvin Miller, Testimony 22892, 1996





Пам'ятник загиблим євреям Торговиці й Острожця, цвинтар м. Холон — Бат-Ям (Ізраїль). Напис: «У пам'ять про євреїв Торговиці й Острожця, яких замордували німці і їхні українські помічники». В Ізраїлі існує традиція встановлювати на кладовищах пам'ятники єврейським громадам, які загинули під час Голокосту.

A memorial to the fallen Jews of Torhovytsia and Ostrozhets at Holon cemetery in the town of Bat Yam (Israel). The inscription reads "In memory of the Jews of Torhovytsia and Ostrozhets who were murdered by the Germans and their Ukrainian helpers". In Israel, there is a tradition of installing monuments at cemeteries to commemorate Jewish communities that perished in the Holocaust.

© Ghetto Fighters House Archives, 39093



Відкриття пам'ятника жертвам Голокосту в Острозі 2 липня 2015 р. Меморіальне місце було побудовано в межах проекту «Захистимо пам'ять» коштом Міністерства закордонних справ ФРН.

Inauguration of the memorial site to the Holocaust victims in Ostrozhets on 2 July 2015. The site was developed as part of the "Protecting Memory" project funded by the German Federal Foreign Office.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Anna Voitenko



Територія колишнього єврейського кладовища та сучасний меморіал. У радянський час влада через цвинтар проклала дорогу. Острожець, 2015 р.

The site of a former Jewish cemetery and the present-day memorial. In Soviet times, the authorities built a road through the cemetery. Ostrozhets, 2015.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Anna Voitenko



Історикиня та місцева координаторка проекту «Захистимо пам'ять» Оксана Сущик із групою школярів на місці пам'яті в Острожці, 2019 р.

Historian and local coordinator of the “Protecting Memory” project, Oksana Sushchuk, with a group of school pupils at the memorial site in Ostrohzhets, 2019.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas



Колишній приватний будинок, який належав кільком сім'ям євреїв Острожця. Нині — комунальний заклад «Будинок культури». Острожець, 6 липня 2023 р.

A former private house that belonged to several Jewish families in Ostrohets. Nowadays, it is a municipal community centre. Ostrohets, 6 July 2023.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Kateryna Parkhomei



Колишній приватний будинок однієї з єврейських сімей Острожця. Згодом будівля перейшла у власність місцевих селян. Острожець, 6 липня 2023 р.

A former private residence of one of the Jewish families from Ostrozhets. The building subsequently became the property of local village residents. Ostrozhets, 6 July 2023.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Kateryna Parkhomei



Імовірно, будівля колишньої синагоги. Нині — занедбаний приватний будинок. Острожець, 6 липня 2023 р.

This building was possibly a former synagogue. It is now an abandoned private residence. Ostrozhets, 6 July 2023.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Kateryna Parkhomei





Такий вигляд має нині центр села Острожець. У минулому тут мешкали переважно євреї. 6 липня 2023 р.

This is what the centre of the village of Ostrozhets looks like nowadays. It used to be inhabited almost exclusively by Jews. Ostrozhets, 6 July 2023.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Kateryna Parkhomei



# OSTROZHETS: THE LIFE AND DEATH OF THE JEWISH COMMUNITY

## Ostrozhets in the interwar period

According to the 1921 census, 632 Jews lived in the shtetl of Ostrozhets, and based on the outcome of the census that followed in 1931, it was home to 689 Jews. By 1941, the Jewish community numbered 751 inhabitants. In the interwar period, there were three synagogues in Ostrozhets, including two Hasidic ones. There were also two cheders – primary religious schools. In the 1930s, the cells of two political organisations established themselves in Ostrozhets. A Zionist youth organisation, Hashomer Hatzair, operated here, as well as an illegal Communist cell led by Agaron Cooperman.

Along with the Jews, Ukrainian peasants lived in the town. The local branch of the national Prosvita organisation attempted to promote literacy and a sense of national identity. A state school, which was opened in the 1920s, also offered educational opportunities to Ostrozhets residents. Ukrainian and Polish children attended the latter school alongside Jewish children.

According to most Ukrainian accounts, the town's non-Jewish residents were predominantly engaged in agriculture. The Jewish population, meanwhile, was mainly engaged in trade and skilled crafts. Overall, interethnic relations in the town and the surrounding countryside were fairly amicable.

## World War II and the Holocaust

### *The arrival of the “first Soviets”*

On 1 September 1939 Nazi Germany launched an attack on Poland that marked the start of World War II. According to the

secret protocol to the non-aggression pact between Nazi Germany and the Soviet Union (23 August 1939), most of the territories of western Volhyn, including Ostrozhets, were ceded to the USSR. The residents of Ostrozhets mostly welcomed the arrival of Soviet power in September 1941. However, they later became very disillusioned in view of the social changes and repression perpetrated by the regime. Trading practices also changed drastically: private trade was now illegal and goods had to be exchanged for payment in kind.

Polish count August Leduchovski, the last owner of the palace in Ostrozhets, was persecuted by the Soviet authorities. He was arrested on 20 September 1939 and taken to Lutsk prison. According to the verdict dated 8 April 1941, August Leduchovski was to be exiled in the Uzbek Soviet Socialist Republic (SSR) for a period of five years. His subsequent fate is unknown. Both Jewish and Ukrainian eyewitnesses point out the repressive nature of Soviet power under the rule of the “first Soviets” in Ostrozhets. The Soviet government imposed an intolerable burden of economic quotas on wealthier Ukrainians and Jews, for example requiring them to provide set allocations of agricultural produce or other resources. Failure to comply with these quotas resulted in deportation to Siberia. With the outbreak of World War II, a large number of Jewish refugees fled from Polish territories occupied by the Nazis. Some of them made their way to Ostrozhets. This group of Jews were also deported by the Soviet authorities.

Another group of Jews and Ukrainians suffering persecution were the supporters of political movements such as Ukrainian nationalism or Zionism. In particular, closer to the onset of the German–Soviet era, representatives of the Ukrainian intelligentsia in Ostrozhets, who were suspected of sympathising with Ukrainian nationalism, were arrested.

### *The beginning of the German–Soviet War and the first manifestations of violence against Jews*

In summer 1941 about 750 Jews remained in Ostrozhets. The Jews in Ostrozhets were aware of the reports of the Nazi regime’s anti-Jewish policy in occupied Poland and the refugees

from occupied Poland who lived in Ostrozhets in 1939–1940 told them about their brief experience of living under Nazi occupation. However, the Jews in Ostrozhets refused to believe these reports and most decided to stay. Another reason why most of the Jews in Ostrozhets were not evacuated was the relative proximity of the settlement to the border. This circumstance meant that Soviet troops retreated hastily and failed to make proper arrangements for evacuation.

Prior to the Red Army's retreat from Ostrozhets on 24 June 1941, the Soviet Secret Police (NKVD) shot local residents, as it also did in many other areas. A total of 48 people were killed in Ostrozhets; they were found the next day by residents in a cellar near the former count's palace. According to Ukrainian eye-witnesses, the victims were members of the Prosvita branch and the "local intelligentsia". However, these events did not provoke any Jewish pogroms in Ostrozhets, such as swept through many other settlements in western Ukraine against the backdrop of prisoner executions in NKVD prisons.

On 26 June 1941, soldiers of the 6th Army of the Wehrmacht entered Ostrozhets. In July and August, the village was under the control of the field commandant's office. The village mayor Fedir Kotukha, a Ukrainian, was appointed to run the town, along with several auxiliary police officers led by Viktor Orliuk, an activist from the OUN (b) (one of the two factions within the Organisation of Ukrainian Nationalists) who came to Ostrozhets with the OUN (b) unit led by Omelian Hrabets. The Ostrozhets police was initially to report to the Dubno police detachment headed by Serhii Fedorchuk. However, it was probably subordinated to the German military administration almost immediately, and from September 1941, to the German gendarmerie station that operated in Ostrozhets.

From the very first weeks of the occupation, repressive measures against Jews, as well as Communist functionaries, began in Ostrozhets. On 22 August 1941, the Germans carried out their first "operation" ("Aktion") in Ostrozhets, during which 40 Jews were shot dead. In late August 1941, another German-organised massacre of local Jews took place in Ostrozhets. In this case 97 Jews and 48 Ukrainian communists were murdered.

The Jewish community was also consistently required to pay contributions. In order to facilitate the exploitation of the Jews of Ostrozhets, a Judenrat (Jewish Council) was established there in summer 1941 by order of the German military administration.

### *Under the civil occupation administration*

At the beginning of September 1941, the occupation authorities established a civil administration in Ostrozhets. Together with Gebiet Dubno, Ostrozhets formed part of the Reichskommissariat Ukraine. Werner Broks became Gebietskommissar of Dubno and Lieutenant Eberhart was appointed head of the gendarmerie in spring 1942. Ostrozhets became the centre of the district with the same name. Lieutenant Friedrich Vogel, a representative of the German agricultural administration (Kreislandwirt), was based at the palace formerly belonging to Count Leduchovski in Ostrozhets; he may have had at least one deputy with the surname Schultz. In addition, there is evidence of the existence of a three-person German gendarmerie post in Ostrozhets, which was probably also stationed at Leduchovski Palace. To carry out repressive measures, German gendarmes and Vogel often enlisted the help of a small detachment of the Ukrainian auxiliary police.

In autumn 1941 and winter 1942, the Nazi occupation authorities established a system to exploit Jews as forced labour. All Jews were ordered to undertake work; they were also forbidden to leave Ostrozhets.

### *Survival and death in the Ostrozhets ghetto*

The anti-Jewish measures of the occupation authorities escalated further in April 1942, when a ghetto was created in Ostrozhets. The ghetto was surrounded with a fence and barbed wire, and most Jews from the surrounding smaller villages (in particular, Torhovysia, Peremylivka, etc.) were forcibly relocated there. The ghetto was established on an area that covered a half of the town. Throughout summer and autumn

1942, fugitives from other ghettos that had been liquidated earlier, in particular from Dubno and Lutsk, also arrived in the Ostrozhets ghetto. Because of this, the total number of the ghetto prisoners prior to its liquidation could have been as high as 1,700. They were forced to live in very cramped conditions with at least 5–6 people per room.

The ghetto was guarded mainly by auxiliary police officers. Several Jewish policemen, who did not carry firearms, were assigned to maintain order within the ghetto.

The fence in the ghetto was not impenetrable, which made it possible to dig under the barbed wire and go out at night in search of food. To save themselves from starvation, ghetto prisoners would go to local Ukrainians to obtain food – in some cases for free, but, as a rule, in exchange for certain items. Another opportunity to put food on the table was to bring something to the ghetto from sites of work. Jewish children were often enlisted with this task. They asked local farmers for food in exchange for labour. This is how Nathan Peters and Irwin Miller obtained food. Quite often, Ostrozhets Jews were sent to work in peat production near the villages of Verba and Studianka. They were also used for harvesting work in the fields formerly owned by Count Leduchovski, which now belonged to the German administration.

In October, the liquidation of the last ghettos began in Gebiet Dubno. On 9 October 1942, when the Nazis were carrying out a large-scale liquidation operation (“Aktion”) in the Reichskommissariat Ukraine, prisoners from Ostrozhets ghetto were assembled on the outskirts of the town, near the Jewish cemetery. Ukrainian peasants were forced to dig a pit. A total of 19 trucks with Jews were brought to the cemetery. There, the Jews were forced to undress and proceed to a pit prepared in advance. Shootings continued throughout the day. The operation was carried out by the punitive unit of the SD, which had arrived from the city of Rivne specifically for this purpose. Jews were taken out of the ghetto by the detachments of auxiliary police and German gendarmerie. These detachments also conveyed the Jews to the place of execution.

According to post-war data from the Soviet Union's Extraordinary State Commission (ESC) for the Establishment and Investigation of the Atrocities Committed by the German Fascist Invaders, 532 people were shot in Ostrozhets. These figures are probably somewhat understated, given the much larger number of prisoners of the ghetto prior to its liquidation. Among those killed were Jews from Ostrozhets itself, as well as several hundred resettled Jews from Torhovytsia and other villages and fugitives from neighbouring ghettos. At the same time, a small number of Jews managed to escape from the Ostrozhets ghetto during its existence and just before its liquidation and to find temporary shelter.

### *Hiding outside the ghetto and the "Jew hunt"*

In rare cases, prisoners of Ostrozhets ghetto managed to escape just before it was liquidated. Among them, for example, were Irwin Miller, Nathan Peters and Sarah Kulish. They managed to survive owing to the assistance provided sporadically by local Ukrainian, Polish and Czech villagers. However, such assistance was never permanent and involved many risks. Even when peasants dared to hide Jews on a long-term basis, there was almost always someone who denounced them to the German gendarmerie or the auxiliary police.

The fate of the surviving Jews also depended on the partisan movement in the region. Some Jews were saved in "family camps" established by Soviet partisans or by joining their detachments (if they had weapons). However, the anti-German activities of Soviet partisans and the Ukrainian Insurgent Army (UIA) could also pose a threat to the lives of surviving Jews. In particular, German troops often organised retaliatory operations in response to partisan activities. Those operations led to the burning of Ukrainian, Belarusian, Polish and Czech villages. Along with the village residents, Jews, whom the former were helping, also died. One of the infamous murder operations perpetrated by the German occupation authorities was the burning, on 13 July 1943, of the Czech village of Malyn, which bordered Ostrozhets. Along with 374 Czechs, 132 Ukrainians and

26 Poles, at least one Jewish family died there. The murder was committed by Germans together with the employees of the police units (Schutzmannschaft), which were staffed mainly with local Poles and Ukrainians. Jews also recall with fear their encounters with UIA combatants.

## **Post-war life**

### *Return to Ostrozhets, punishment of criminals and the decision to emigrate*

According to estimates provided by the historian Shmuel Spector, about 20–30 Jews from Ostrozhets managed to survive the Holocaust (5% of the pre-war population). Eight of them were saved by the Ukrainian Pavlovskiy family, upon whom Yad Vashem later conferred the honorary title of Righteous Among the Nations.

When these Jews returned home, they faced various reactions from their former neighbours. While some helped them retrieve their homes or property, others refused to cede and even threatened them, considering such property to be their own. Sara Kulish lost her husband and three children in the Holocaust. She spent some time trying to settle in Rivne. Sara describes her return to Ostrozhets as wandering through an alien environment where not a single Jew lived at the time. Individual surviving Jews and their rescuers were sometimes attacked by UIA militants. A complex set of reasons prompted most Jews to emigrate to other countries.

Unfortunately, next to nothing is known about whether those who participated in the murders of Ostrozhets Jews were actually punished. It was possible to establish the name of only one German who was responsible for the persecution of Jews in Ostrozhets – Friedrich Vogel. Alongside him, at least three other members of the local gendarmerie gave orders to the auxiliary police unit. It was not possible to find out what happened to them after the war. This leads to the conclusion that they successfully escaped justice, as did tens (if not hundreds) of thousands of other Nazi criminals.

## *Memorialisation*

In the post-war period, Ostrozhets became an exclusively Ukrainian village. After the war, local residents gave the place of the murder of Jews in Ostrozhets the name “Jewish cemetery” (*okopysko*). It remained neglected. The Soviet authorities built a road to the village of Zalavia through the former Jewish cemetery. This road was paved with matzevahs (Jewish tombstones) taken from the Jewish cemetery. The place of execution fared no better; it was dug up several times with a bulldozer.

It was not until 2013 that, thanks to the efforts of the German-Ukrainian project “Protecting Memory” and with funds provided by the Federal German Foreign Office, the history of the Holocaust in Ostrozhets was researched, and work began at the former shooting site to transform the mass graves and the former Jewish cemetery into a memorial site. Damage caused by soil erosion and the desecration of graves prevented the project from establishing the precise boundaries of the mass graves. An area of 3,800 square metres was surrounded by a wooden fence and the grounds of the memorial site were landscaped and improved. The newly-built memorial site was officially opened on 2 July 2015. The information plaque tells the story of the Jewish community and its extermination. The simplicity of the memorial seems to emphasise the incomprehensibility of the crime perpetrated at this place.

Since 2020, the project has continued under the name “Connecting Memory”. The Ihor Yeremieiev Lyceum in Ostrozhets is one of the main project partners. The exhibition at this school’s museum is being updated. The history of the Holocaust will from now on be a part of the exhibition.

## **About the author**

Petro Dolhanov – PhD in History, a researcher of the history of interethnic relations on the territory of western Ukraine in interwar Poland and the social history of the Holocaust on the territory of the western Volhyn region. His research interests also include studies of the politics of memory and



memorialisation of the victims of Nazism in Ukraine. Petro Dolhanov is editor of the column “Podolannya mynulo” (“Overcoming the past”) on the website of the international scholarly magazine “Ukraina Moderna”, and also a lecturer at Rivne Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education.

The author expresses his gratitude to the Ukrainian historian Andriy Usach for providing valuable archival materials and his professional expert advice during the writing of this text and also to the American colleague and historian Jared McBride for his valuable advice that helped to improve the text.

### **About the project “Connecting Memory”**

The “Connecting Memory” project was launched in 2020 with the mission of honouring and protecting sites of remembrance through the development of a network of local initiatives capable of independently and systematically reintroducing the memory of the history of the Holocaust and the Roma genocide into local commemorative culture. The project is implemented by the Foundation Memorial to the Murdered Jews of Europe (Berlin) in partnership with the NGO “Ukrainian Centre for Holocaust Studies” (Kyiv) and the NGO “Insha Osvita” (Kyiv). It is financed by the German Federal Foreign Office.

This publication is part of the “Connecting Memory” project’s series of studies on the local history of the Holocaust conducted and published in 2022–2023, during Russia’s full-scale invasion of Ukraine. In times of war, such studies are even more important than at other times, in this case because Russian aggression is directed not only against the citizens of Ukraine, but also against Ukrainian history, culture and memory. It threatens to stop or destroy the important commemorative and research activities of many Ukrainian initiatives, historians, public organisations, local and national museums and archives.

History and memory should return to communities, and not be confined to the narrow circles of historians. This publication is a contribution to the popularisation of local history, making it accessible to the local community and a wide range of interested persons. We hope that this study will later form the basis of materials for local history museums, information boards and published primary sources and contribute to the emergence of new publications.

For more on the “Connecting Memory” project, see:  
<https://netzwerk-erinnerung.de/en/>



Науково-популярне видання

**ОСТРОЖЕЦЬ**  
**Життя та загибель**  
**єврейської громади**

Автор  
*Петро Долганов*

Науковий консультант  
*Андрій Усач*

Наукова редакторка  
д-р *Світлана Бурмістр*

Відповідальний редактор  
*Віталій Бобров*

Літературна редакторка й коректорка українського тексту  
*Олена Пазюк*

Переклад англійською  
*Сергій Коломієць*

Літературна редакторка й коректорка англійського тексту  
*Керолін Пірс (Caroline Pearce)*

Дизайн обкладинки  
*Софія Билим*

Комп'ютерна верстка  
*Марина Кулікова*

В оформленні обкладинки використано  
матеріали з розділу «Ілюстрації»

Український центр вивчення історії Голокосту  
01011, Київ, вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109  
Тел. (044) 2859030  
Email: [uhcenter@holocaust.kiev.ua](mailto:uhcenter@holocaust.kiev.ua)

